

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye
(1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het
ethische beginsel**

Gerretsen, P.W.J.L.

Citation

Gerretsen, P. W. J. L. (2013, October 10). *Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21930> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Gerretsen. P.W.J.L.

Title: Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Issue Date: 2013-10-10

VI OM GOD TE KENNEN

JAN HENDRIK GERRETSEN ALS THEOLOGISCH AVANTGARDIST

Een omstreden benoeming

Tegen het einde van de ochtend van dinsdag 23 juni 1908 troffen de hoogleraren van de Utrechtse theologische faculteit elkaar in het nog jonge universiteitsgebouw aan het Domplein. Curatoren hadden verzocht voorstellen te doen om de plaats, die opengevallen was door het plotselinge overlijden van de nieuwtestamenticus J.M.S. Baljon, te vervullen.¹ De nestor van de faculteit, de oudtestamenticus J.J.P. Valeton jr., sprak als eerste desgevraagd zijn voorkeur uit voor de eenenveertigjarige Gerretsen. Hij werd daarin bijgevallen door de kerkelijke hoogleraar Tj. Cannegieter.²

Hegemonie van de ethische theologie

Deze voorkeur van Valeton was niet zo verrassend. Gerretsen was immers niet alleen een geliefde leerling maar ook een overtuigd aanhanger van de ethische richting. En het was deze richting die sedert het einde van de negentiende eeuw de Utrechtse faculteit domineerde. Dat was niet alleen in Utrecht het geval maar ook in Groningen. Achteraf bleek de benoeming van La Saussaye tot hoogleraar in 1872 een doorbraak te zijn geweest. Groningen het Alkmaar van de ethische theologie? La Saussaye werd opgevolgd door de ethische predikant G.H. Lamers die een kleine tien jaar later naar Utrecht vertrok om daar J.J. van Oosterzee op te volgen. In Groningen werd in Lamers' plaats wederom een ethische theoloog benoemd: Isaïc van Dijk. Groningen bleek een

¹ Zie voor J.M.S. Baljon 1861-1908: *BLGNP* IV, 23-24 (A. de Groot). Zie voor het verslag van de faculteitsvergadering van 23 juni 1908: Universiteit van Utrecht, Centrale Archiefdienst, inv. nr. 1, notulenboek 1877-1934. Voortaan te citeren als: CA.

² Zie voor Tj. Cannegieter (1847-1929): *BLGNP* IV, 84-86 (A. de Groot). Sinds Kuypers wijziging van de Wet op het Hooger Onderwijs uit 1905 (art.107aa) werd bij voordrachten ook het oordeel van de kerkelijke hoogleraren gevraagd. Deze wijziging was echter niet het initiatief van Kuypers, maar het resultaat van een amendement van drie dominee-Kamerleden, J. Schokking, A.S. Talma en J.Th. de Visser, dat als het 'dominee's amendement' de geschiedenis is ingegaan. In de Hervormde Kerk heerste - vooral onder de predikanten - ongerustheid dat de Wetswijziging de VU en de Gereformeerde kerken onevenredig bevoorrechtte ten opzichte van de Hervormde Kerk. Dit omdat haar hoogleraren geen zeggenschap hadden in de faculteiten van de rijksuniversiteiten. Zij waren, zoals F.E. Daubanton het uitdrukte, slechts ledematen die de kerk naast de faculteit als romps mocht leggen. Zie: G. de Ru, *De strijd over het hoger onderwijs tijdens het ministerie-Kuypers* [diss. VU] (Kampen 1953) 125. Zie voor de beeldspraak van rol van de kerkelijke hoogleraren: F.E. Daubanton, *De universitaire vorming der a.s. predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Utrecht 1904) 67.

bakermat voor ethische theologen te zijn die niet zelden in Utrecht eindigden. En als het aan Van Dijk gelegen had, was hij ook naar Utrecht gekomen om de in 1896 overleden kerkhistoricus H.G. Kleyn op te volgen.³ Van Dijks collega J. Cramer maakte wel de overstap naar Utrecht, waar hij Lamers weer trof en de jeugdige J.J.P. Valeton jr., zoon van zijn voormalige Groningse collega. Met de komst van de nieuwtestamenticus J.M.S. Baljon in 1895 was Utrecht een ‘bolwerk’ van de ethische theologie geworden dat in aantal studenten het ‘moderne’ Leiden naar de kroon stak.

Kuyper in de aanval

Zo kende de academische wereld sinds het einde van de negentiende eeuw eigenlijk twee ‘scholen’: de moderne, overwegend door Leiden vertegenwoordigd, en de ethische, die in Utrecht en Groningen de toon zette.⁴ De opleiding van orthodoxe predikanten in de Hervormde kerk was vrijwel geheel in ethische handen. Voor Kuyper, die zich als de grote roerganger van de calvinistische orthodoxie zag, was dit onacceptabel. Getalsmatig waren de verhoudingen zijns inziens zoek. De gereformeerden waren aan geen enkele van de drie faculteiten aan de openbare universiteiten vertegenwoordigd. Het was een oude klacht van Kuyper. Al in 1878 gaf hij op karikaturale wijze een opsomming van alle richtingen die men aan de theologische faculteiten kon aantreffen en kwam tot een bizar aantal.⁵ Van het geloof der gereformeerde vaders was aan de theologische faculteiten niets te vernemen. Om dit onrecht ongedaan te maken moesten confessionelen en Antirevolutionairen zich aangorden tot de strijd. Door straffe partijvorming kon de macht van het getal zich in kerk en staat laten gelden. Het zou een lange mars worden; tegen de eeuwwisseling was er nog niet veel veranderd in de machtsverhoudingen: in het weekblad *De Heraut*, spreekbuis van Kuyper, werd er in 1897 nog eens op gewezen dat de ethische predikanten tot de meest invloedrijke groepering in kerk en aan universiteit behoorden.⁶ Kuyper zag eerst zijn kans schoon toen de overwinning van de rechtse coalitie bij de Kamerverkiezingen in 1901 hem in

³ Zie voor H.G. Kleyn (1859-1896): *BLGNP* IV, 245-255 (M.J. Aalders). Zie voor de kandidatuur van Van Dijk in 1896: Notulen faculteitsvergadering van 18 juli 1896. CA, notulenboek 1877-1934.

⁴ In Utrecht vormden de moderne Tj. Cannegieter en confessionele S.D. van Veen uitzonderingen. Zie voor S.D. van Veen (1856-1924): *BLGNP* V, 516-518 (O.J. de Jong en J. van Sluis).

⁵ ‘Te Leiden heeft men Dr. Prins, een supranaturalist naar den conservatieven kant, Dr. Scholten, een dogmatisch moderne, Dr. Kuenen, Dr. Rauwenhoff, Dr. Tiele, Dr. Acquoy, modernen, en Dr. Gooszen, gematigd Groninger. Te Groningen, Dr. Valeton, van de ethische, Dr. Cramer en Dr. Lamers, van de critische, Dr. Van Bell, van de moderne, Dr. Kruijff [Kruyf], van de Oosterzeeiaansche, en Dr. Hofstede, van de Groninger richting. Te Utrecht Dr. Van Oosterzee, van de Christelijk-supranaturalistische, Dr. Doedes, van de critische, Dr. Beets, van de aesthetisch-ethische, Dr. Valeton en Dr. Gunning, van de ethische, en Dr. Lasonder, van de Groninger richting.’ *De Heraut*, 27 januari 1878. Het valt op dat Kuyper ook Gunning noemt. Deze was inderdaad door de Hervormde Synode in Utrecht benoemd, maar bedankte na de affaire rond de bijbelkritiek die door Kuyper was uitgelokt, zoals in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam. Het hyperbolische karakter van Kuypers artikel wekte de nodige hilariteit in ethische kring. Zie: J.J.P. Valeton jr., ‘Brief aan dr. A.W. Bronsveld’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 15 (1878) 187-190.

⁶ *De Heraut*, 20 juni 1897.

het zadel hielp. Als minister van binnenlandse zaken kon hij rechtstreeks invloed uitoefenen op hoogleraarsbenoemingen en dat werd weldra merkbaar in Utrecht. Kuyper ging daarbij bewust in tegen de bedoelingen van de wetgever uit 1876 om uitsluitend wetenschappelijke criteria te hanteren bij benoemingen van staatshoogleraren. In zijn ogen kon men sinds 1867 niet meer spreken van theologische faculteiten.

Een eerste bres

De eerste gelegenheid om zijn invloed als minister te laten gelden deed zich voor in 1903 bij het vervullen van de vacature G.H. Lamers. Kuyper passeerde zonder veel scrupules de voordracht van curatoren en droeg de confessionele Hugo Visscher ‘met den Geuzenkop’ bij de koningin ter benoeming voor.⁷ En zo geschiedde. Kuyper oogstte met deze benoeming veel lof bij zijn achterban. De benoeming werd als een ware triomf gevierd, er was immers een bres geschoten in het ethische bolwerk.⁸ Deze belligerente taal maakt duidelijk hoezeer in Kuypers kring gevoelens van achterdocht en vijandschap jegens de ethische ‘broeders’ leefden.⁹ De oratie van Visscher op 15 februari 1904 werd dan ook een onverholven manifestatie van gereformeerd triomfalisme. Nog nooit had zich, zo schreef de pers, een oratie in zoveel belangstelling mogen verheugen. Aan het eind van zijn rede ontving Visscher zelfs een daverend applaus.¹⁰ Vooral voor Valeton moet de benoeming van de confessionele Visscher een zorgelijke ervaring geweest zijn: stond de vrijheid van wetenschap niet op het spel, dreigde er niet een confessionalisering of ‘calvinisering’ (De Savornin Lohman¹¹) van de theologische faculteit? Ook curatoren zullen zich door het optreden van Kuyper gebruuskeerd gevoeld hebben. Het zou niet de laatste keer zijn.

Confessionalisering van de theologie

Overigens was het passeren van curatoren geen novum, zoals in 1871 en 1872 bleek, toen Thorbecke en zijn opvolger Geertsema de voordrachten van de Leidse curatoren naast zich neer legden. Maar toen waren Haagse interventies juist gericht tegen kerkelijke inmenging; liberalen streefden naar een deconfessionalisering. De interventies van de Antirevolutionairen waren geheel

⁷ Zie voor H. Visscher (1861-1947): *BLGNP* III, 373-376 (A. de Groot). Zie voor deze benoeming: B.J. Wiegeraad, *Hugo Visscher (1864-1947): ‘een Calvinist op eigen houtje’* (Leiden 1991) 47-50. Het liberale Kamelid A. Roodhuyzen gaf Visscher in 1912 deze geuzennaam. Zie: *Handelingen Tweede Kamer, Algemene beschouwingen*, 11 december 1912, 1197.

⁸ ‘Het is het Ministerie Kuyper geweest, dat tegen de voordracht der theologischen faculteit in, den eersten Gereformeerde theoloog prof. dr H. Visscher aan de Koningin tot benoeming voordroeg. Daardoor werd een bres geschoten in het bolwerk, dat tegen de Gereformeerden was opgericht.’ *De Heraut*, 12 mei 1912.

⁹ Overigens was Kuyper gewoon dergelijke taal ook tegenover andere tegenstanders te gebruiken. *De Heraut* stond er bol van.

¹⁰ *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 17 februari 1904 2.

¹¹ ‘[...] met de bedoeling de Utrechtsche Universiteit te calviniseeren [...]’ *Handelingen Tweede Kamer, Algemene beschouwingen*, 12 december 1912, 1275.

anders gemotiveerd: niet de scheiding van geloof en wetenschap streefden zij na maar hereniging van beide. Confessionele politiek was uit op een confessionalisering of verkerkelijking van de theologische faculteiten.¹² Dat werd zichtbaar door de benoeming van de ethische Gunning in het moderne Leiden in 1889 door de Antirevolutionaire minister Æ. Mackay. Maar wat voor Mackay nog mogelijk was, de benoeming van een ethisch theoloog, was sinds het aantreden van Kuyper als bewindsman ondenkbaar. Sinds de jaren zeventig had deze immers een onverzoenlijke houding aangenomen tegenover de ethische richting en was hij doelbewust de weg van polarisatie opgegaan.

Het vehemente verzet van antirevolutionaire zijde tegen de hegemonie van de ethische theologie in Utrecht had in de zomer van 1908 een uitwerking die de grenzen van de constitutionele monarchie in zicht deden komen, toen koningin Wilhelmina een meer dan formele betrokkenheid bij deze benoeming toonde. Zij vroeg haar minister om opheldering over de motieven om het advies van de faculteit en de voordracht van curatoren naast zich neer te leggen. Wat bewoog haar? Was zij bezorgd over de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek, die in haar ogen door de handelwijze van Heemskerk op het spel kwam te staan? Was die bezorgdheid wellicht ingegeven door gesprekken met Valeton met wie zij op voet van vertrouwelijkheid scheen te verkeren?¹³ Of in de gesprekken met Valeton de Utrechtse voordracht van twee ethische kandidaten, waaronder die van Gerretsen die nog uitvoerig ter sprake zal komen, aangeoerd is, zal wel nimmer te achterhalen zijn, maar onmogelijk is het niet, aangezien laatstgenoemde voor Wilhelmina als predikant in Den Haag geen vreemde was. Wellicht waren door de Haagse kwestie van de bijbelkritiek haar ogen gescherpt voor de motieven die speelden bij het niet volgen van de voordracht van de Utrechtse curatoren. Wilhelmina scheen zich niet onbetuigd gelaten te hebben ten tijde van de Haagse kwestie. Zij zou niet alleen de diensten van Gerretsen in die turbulente wintermaanden regelmatig bezocht hebben maar zij zou zich zelfs openlijk uitgesproken hebben

¹² In het Wilhelminische Duitsland deed zich overigens een soortgelijk ontwikkeling voor. Ook daar werd van overheidswege druk uitgeoefend om kerkelijke profilering bij universitaire benoemingen te laten prevaleren, zo nodig ten nadele van wetenschappelijke kwaliteit. Dit beleid leidde niet zelden tot grote spanningen en verdeeldheid binnen de Duitse theologische faculteiten. Zie: Uwe Stenglein-Hektor, 'Religionsforschung als Wirklichkeitsgewinn: Hochschulpolitische Tendenzen und Enzyklopädie-diskussionen in Kulturprotestantismus', in: Fr. W. Graf en H. M. Müller ed, *Der deutsche Protestantismus um 1900* (Gütersloh 1996) 21-31. Om zijn doel, confessionalisering van de drie openbare theologische faculteiten, te bereiken benoemde Mackay geestverwanten in de curatoria die overwegend liberaal-vrijzinnig van samenstelling waren. Zie: De Jong, *Benoemingsbeleid*, 31.

¹³ Menigmaal werd Valeton gevraagd op Het Loo voor te gaan, wat niet zelden gevolgd werd door vertrouwelijke gesprekken met Wilhelmina. Zie: Peyronne Solis-Valeton, 'J.J.P. Valeton Jr. in familieperspectief', in: B. Becking ed, *J.J.P. Valeton jr. als mens en theoloog* (Utrecht 2012) 35-36. *Het Utrechtsch Nieuwsblad* berichtte regelmatig welke predikanten op Het Loo voorgingen.

voor het ethische standpunt.¹⁴ Dat Wilhelmina geporteerd was voor de ethische richting blijkt onder meer uit de predikanten die zij op Het Loo uitnodigde. De namen van Valeton, La Saussaye jr. en hun Groningse collega A.J.Th. Jonker vielen regelmatig in de berichtgeving over preekbeurten aldaar.¹⁵ Er zijn geen aanwijzingen dat zij in Den Haag een dienst van Posthumus Meyjes heeft bijgewoond; ook daar bleek haar voorkeur voor ethische predikanten.

Een verdeelde faculteit

Terug naar de Utrechtse benoemingsprocedure. Toen Valeton Gerretsen naar voren schoof, vond hij zijn ethische collega Daubanton tegenover zich.¹⁶ Deze schaarde zich aan de zijde van de kerkhistoricus S.D. van Veen, die opteerde voor de Hervormde predikant A. van Veldhuizen, rector van de Nederlandsche Zendingschool in Rotterdam.¹⁷ Hoe stelde de confessionele Visscher zich op? Hij kwam, zoals te verwachten was, met een eigen kandidaat: de confessionele predikant J.A.C. van Leeuwen. Een geraffineerde keuze omdat Van Leeuwen van ethisch confessioneel was geworden.

Het was duidelijk dat men niet gemakkelijk tot de vereiste tweevoudige voordracht zou komen. Daarom werd besloten na deze eerste verkennende ronde op een later tijdstip wat dieper op de kandidaten in te gaan. Volgens de notulen kwam men op zaterdag 27 juni 1908 weer bijeen. Van een nadere bespreking van de drie kandidaten kwam het echter niet. Men was er kennelijk al uit want ter tafel lagen twee voorstellen van zowel Valeton als Visscher die zo weinig uiteenliepen dat ze slechts redactioneel samengevoegd moesten worden om als voorstel naar curatoren verstuurd te kunnen worden.¹⁸ Kennelijk was men het op een eerder

¹⁴ 'Zij weet ongemakkelijk goed wat zij wil. Niettegenstaande Knottnerus, zeer tot mijn spijt, een preek tegen Cramer en mij hield, waarbij zij, die Kn. zoo hoogstelt, tegenwoordig was, heeft zij toch openlijk haar sympathie voor ons uitgesproken.' Gerretsen aan Buytendijk, 22 april 1907.

¹⁵ Zie voor A.J.Th. Jonker (1851-1928): *BLGNP* III, 203-205 (F.L. van 't Hooft). Hij was een broer van Gerretsens studievriend G.J.A. Jonker, zie: noot 166.

¹⁶ Dit was opmerkelijk omdat Daubanton in 1907 Gerretsen als eerste had voorgedragen voor benoeming tot kerkelijk hoogleraar in Leiden. AU, UA, Archief Algemene synode en algemene synodale commissies toegangsnummer 1423, Stukken betreffende voordrachten van kerkelijke hoogleraren inv. nr. 2027. Voortaan te citeren als: UA, AAS.

¹⁷ Zie voor A. van Veldhuizen (1871-1937): *BLGNP* IV, 523-525 (E. Verhoef). Gerretsen had overigens niet zo'n hoge dunk van Daubanton en stelde hem in wetenschappelijk opzicht achter bij Visscher: 'Met u vond ik de rede van Visscher uitnemend, zeer superieur aan die van Daubanton. Een krantig stuk werk. Velen oordeelen er anders over. Ik dacht: je bent een knappe vent.' Gerretsen aan Buytendijk, 8 mei 1905.

¹⁸ Faculteitsvergadering, 27 juni 1908, notulenboek 1877-1934. UU, CA, inv. nr. 1. Valeton schreef op 25 juni 1908 dat er op de avond van 26 juni vergaderd zou worden. 'Dinsdag vergaderden we van 10-1 uur, en morgenavond, zullen wij om zeven uur weer samenkomen en misschien wel tot 10 uur vergaderen.' J.J.P. Valeton jr. aan zijn zoon J.M. Valeton, 25 juni 1908. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere collecties, Collectie Valeton, Envelop 1. Voortaan te citeren als: Valeton aan zijn zoon.

tijdstip inhoudelijk eens geworden. Uit een brief van Valeton aan zijn zoon blijkt dat inderdaad het geval te zijn geweest en wel na een langdurige vergadering op vrijdagavond.¹⁹

Deze overeenstemming betekende echter geenszins eenstemmigheid.²⁰ Van Veen en Daubanton waren bij hun standpunt gebleven: Van Veldhuizen als eerste. Valeton bleek echter van mening veranderd en had zich aan hun zijde geschaard. Visscher bleef bij zijn voorkeur voor Van Leeuwen, maar opteerde voor Gerretsen als eerste op de voordracht, mocht Van Leeuwen niet de voorkeur hebben. Cannegieter zag kennelijk geen reden om zijn standpunt te wijzigen en volhardde in de kandidatuur van Gerretsen. Daarmee waren de wensen overigens nog niet ten einde, want indien Van Veldhuizen niet in aanmerking zou komen, dan ging de voorkeur van Valeton en Daubanton uit naar Gerretsen.²¹

Wat bewoog Valeton als enige van standpunt te veranderen en de steun aan de enige kandidaat van de ethische richting, zijn geliefde leerling Gerretsen, in te trekken? De verklaring zal gezocht moeten worden in de verwachting dat een uitgesproken ethische kandidaat in de ogen van een antirevolutionaire minister als Theo Heemskerk geen genade zou vinden. Dan was het veiliger om in te zetten op de in ethisch opzicht minder uitgesproken Van Veldhuizen die bovendien uitstekende papieren had als filoloog.²²

Het voorstel van de faculteit resulteerde in een formele voordracht van curatoren aan de minister met Van Veldhuizen als eerste en Gerretsen als tweede, met als kanttekening het minderheidstandpunt van Visscher.²³ Tegelijkertijd liet Visscher, buiten medeweten van zijn collega's en curatoren, een persoonlijke en vertrouwelijke aanbeveling voor Van Leeuwen aan de minister uitgaan.²⁴ Een aanbeveling die, zoals zal blijken, Heemskerk niet slecht uitkwam.

¹⁹ Valeton aan zijn zoon, 25 juni 1908.

²⁰ Valeton had niet anders verwacht zoals hij in een brief aan zijn zoon schreef: 'We zijn dus met ons vijven, maar er is zoo veel verschil in opvattingen, en persoonswaardeeringen, dat ik niet recht begrijp hoe wij ooit eenigermate tot eenheid komen zullen.' Valeton aan zijn zoon, 25 juni 1908.

²¹ Afschrift brief theologische faculteit aan curatoren, 27 juni 1908, NA, Binnenlandse Zaken, Kabinet 495.

²² Van Veldhuizen was ook kandidaat in de klassieke talen en als opvolger van Baljon aanbevolen door de graeci J.C. Volgraf uit Utrecht en S.A. Naber uit Amsterdam. Voordracht van faculteit, 27 juni 1908, Kabinet.

²³ Voordracht curatoren, 3 juli 1908, Kabinet 190.

²⁴ Deze aanbeveling valt op te maken uit een brief van Visscher waaruit ook blijkt dat deze niet helemaal zeker was of hij hier goed aan had gedaan: 'Op mijn verzoek heb ik geen antwoord verwacht. U kunt dat niet geven. Ik heb slechts gepleit voor een goede man, die mijn vriend is en ik hoop dat U mij dit niet ten kwade zult duiden.' Visscher aan Heemskerk, 13 juli 1908. De brief bevindt zich in het persoonlijk archief van Heemskerk. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 116, archief Th. Heemskerk, inv. nr. 51a, stukken betreffende benoemingen in het onderwjs, 1908-1912. Voortaan te citeren als: Archief Heemskerk. In het licht van deze particuliere actie komt het niet erg geloofwaardig over dat Visscher vier jaar later studenten berispte, omdat zij zich met de opvolging van Valeton bemoeiden: 'Prof. Visscher meent dat die benoeming een zaak van de regeering is en de studenten niet bevoegd zijn er over mee te spreken. Hij zelf bemoeide zich er ook niet mee, meende de hoogleraar.' *NRC* 2 mei 1912 avondblad D2.

Heemskerk trekt zijn eigen spoor

De koerswijziging van Valeton zou niet baten. Wat hij meende te hebben voorkomen, werd toch bewaarheid: de minister legde de voordracht naast zich neer. De benoeming van Van Leeuwen leek binnen handbereik. Dat bleek echter nog niet het geval. Er deed zich een lichte complicatie voor. Vermoedelijk niet wetende van de kandidatuur van Van Leeuwen lobbyden confessionelen bij de minister voor een aantal kandidaten, waartoe Van Leeuwen niet behoorde.²⁵ Daarom was de kandidatuur van Van Leeuwen voor Heemskerk een geschenk uit de hemel. Wie kon er in confessionele kring bezwaar hebben tegen de voorkeur die de bejubelde Visscher uitgesproken had? Bovendien hadden curatoren deze voorkeur in hun voordracht niet achterwege gelaten. Maar vervolgens deed zich onverwacht een ernstige complicatie voor. De koningin wilde niet zonder meer akkoord gaan met de voordracht van haar minister. Zij vroeg, zoals gezegd, om opheldering waarom haar minister de voordracht van curatoren zonder opgave van redenen ter zijde had gesteld en daarmee het advies van de meerderheid van de faculteit in de wind had geslagen. Daar moesten toch ernstige redenen voor zijn.²⁶

Wilhelmina interenieert

Een delicate kwestie die Heemskerk niet door zijn ambtenaren wilde laten afhandelen. Eigenhandig concipieerde hij een memorandum voor de koningin.²⁷ Daarin stelde hij dat zijn - gereformeerde - geloofsovertuiging hem als plicht stelde op te komen voor de handhaving van het onvoorwaardelijk gezag van de bijbel dat voor hem de enige grondslag voor wetenschappelijke exegetische mocht en kon zijn. ‘Ik ben overtuigd, dat uitlegkunde der Schrift niet wetenschappelijk kan worden beoefend, wanneer men niet begint met het goddelijk gezag der Schrift in haar geheel te erkennen, aldus de Schrift uit de Schrift zelve uitleggende’, schreef hij aan Wilhelmina.²⁸ Dit onvoorwaardelijke, goddelijke gezag van de bijbel werd volgens Heemskerk niet aanvaard door de kandidaten die curatoren hadden voorgedragen. Zij

²⁵ De Gereformeerde Bond kwam met J.D. de Lind van Wijngaarden, predikant te Putten. De Confessioneele Vereeniging kwam met A. Troelstra, predikant te Utrecht. In het archief van Heemskerk vinden zich voorgedrukte adhesiebetuigingen. Valeton wist te melden dat uit confessionele hoek ook de Rotterdamse Hervormde predikant P.J. Kromsigt gepousseerd werd. Kromsigt komt in het memorandum van Heemskerk overigens niet ter sprake, wel werden Troelstra en De Lind van Wijngaarden genoemd. Valeton aan zijn zoon, 12 juli 1908. Dit gelobby haalde ook de pers. *Het Utrechtsch Nieuwsblad* wist op 14 juli 1908 te melden dat een aantal Utrechtse Hervormden in Den Haag ijverden voor de benoeming van J.D. de Lind van Wijngaarden, met in zijn kielzog A. Troelstra en B. van der Meer uit Leiden, voorzitter van de Confessioneele Vereeniging.

²⁶ Directeur van het Kabinet van de Koningin aan Heemskerk, 16 september 1908, NA, Kabinet van de Koningin 1908, inv. nr. 191. Voortaan te citeren als: Kabinet van de Koningin.

²⁷ Memorandum van minister Heemskerk, 7 september 1908, Kabinet van de Koningin. Een eigenhandig geschreven concept voor dit memorandum bevindt zich in het Archief Heemskerk.

²⁸ Zie: Memorandum.

gingen in hun uitleg van de bijbel namelijk uit van ‘het geestelijk bewustzijn des menschen’. Hiermee kreeg naar zijn oordeel willekeur de vrije hand omdat een menselijk criterium gehanteerd werd bij het bepalen wat in de bijbel van waarde was. Subjectieve overwegingen hadden bij deze wijze van exegetiseren het laatste woord, waardoor Heemskerk haar niet voor objectief en dus wetenschappelijk wenste te houden.²⁹ Het is duidelijk dat de minister hier de ethische richting op het oog had. Zou hij op de hoogte zijn geweest van de brochures van Gerretsen over de bijbelkritiek? In elk geval was het duidelijk: geen moderne bijbelkritiek, zoals de ethischen die voorstonden, want dat zou wetenschappelijke exegese, in de betekenis die Heemskerk er aan gaf, in gevaar brengen. Alleen Van Leeuwen, zo was hem gebleken, was dit beginsel ten volle toegedaan. Van Van Veldhuizen en Gerretsen kon dit niet gezegd worden.

Heemskerk mag in formele zin zich aan de wet gehouden hebben die van geen enkel voorbehoud wilde weten met betrekking tot de geloofsovertuiging van de te benoemen staatshoogleraar, in materiële zin kunnen er op zijn minst vraagtekens gezet worden bij zijn beslissing. De binding tussen kerk en universiteit die in 1876 via de voordeur uitgelaten was, sloop via de achterdeur weer naar binnen door de nauwe binding die gelegd werd tussen geloof en wetenschap.

Natuurlijk ontbrak in het memorandum van Heemskerk het Kuyperiaanse argument van de ondervertegenwoordiging van de gereformeerden en confessionelen aan de rijksuniversiteiten niet. Hij zag het als zijn plicht deze chronische achterstelling van een belangrijk volksdeel ongedaan te maken.

Op grond van deze twee argumenten, te weten wetenschappelijk beginsel en evenredige vertegenwoordiging van kerkelijke richtingen, zag Heemskerk zich genoodzaakt de voordracht van curatoren terzijde te leggen en Van Leeuwen te doen benoemen. Er bleef de koningin als constitutioneel vorstin niet veel anders over dan tot benoeming over te gaan toen haar minister voet bij stuk hield. Maar kennelijk had zij weinig vrede met deze gang van zaken. Enkele weken na de benoeming kwam zij in een speciaal onderhoud op de kwestie terug. Toen bleek haar dat

²⁹ ‘Dit heeft er toe geleid, dat voor hen die deze methode [de moderne bijbelkritiek] volgen, bijna geen enkel schriftdeel meer als authentiek en historisch betrouwbaar wordt aangemerkt, zoodat het vertrouwen op de vastheid en de geloofwaardigheid der Schrift hiermede is te loor gegaan. Zij, die gelijk ik, gelooven dat de Schrift als organisch geheel Gods Woord is, kunnen deze methode, waarbij hare geloofwaardigheid aan menschelijk inzicht wordt onderworpen, niet anders dan als onwetenschappelijk aanmerken.’ Memorandum. De uitdrukking organisch geheel is terug te voeren op een uitspraak van Kuyper: ‘De Schrift is een organisme. Niets kan er bij, niets kan er af. Zij is volmaakt in de voltalligheid en geheelheid harer deelen.’ Abraham Kuyper, *De hedendaagsche Schriftkritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levende God. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat van de Vrije Universiteit gehouden den 2 sten October 1881* (Amsterdam 1881) 38.

Heemskerk onverkort vasthield aan wat hij als zijn ‘plicht’ zag. Dat kon Wilhelmina, naar zij aantekende, billijken, zij het met enige moeite. Waar zij meer moeite mee had, was de vraag of door de eigenzinnige inmenging van een minister de onafhankelijkheid van de wetenschap niet in het gedrang kwam. Behoorde theologie aan een rijksuniversiteit niet een vrije wetenschap te zijn en werd deze vrijheid niet aan banden gelegd door uit te gaan van dogmatische beginselen, zoals Heemskerk voorstond? Theologie als confessioneel gebonden discipline of als onafhankelijke wetenschap? ‘Geen school [voor] dominé’s’ noteerde zij later in dit verband.³⁰

Universiteit of seminarie?

Deze terloops ogende aantekening van Wilhelmina was geen ‘Randbemerkung’, maar betrof een gevoelige kwestie die sinds de Wet op het Hoger Onderwijs uit 1876 niet alleen in kerkelijke, maar ook in politieke kring speelde. Hoe wetenschappelijk diende de opleiding voor predikant te zijn? Hoe ver reikte de betrokkenheid van de Hervormde Kerk in de vorming van haar predikanten die sinds 1876 aan de theologische faculteiten van de drie rijksuniversiteiten was toevertrouwd? De Hervormde Kerk was trots op de academische vorming van haar predikanten, die een maatschappelijk aanzien meebracht en zag dat niet graag veranderd.³¹ Van een los van de universiteiten staande opleiding, zoals de theologische hogeschool van de Afscheidenen en de Rooms-katholieke priesterseminaries, wilde zij niet weten. Wat echter in orthodoxe kring wrong was dat de theologische faculteiten aan de openbare universiteiten sinds 1876 in feite gesecculariseerd waren en een godsdienstwetenschappelijk karakter bezaten, waarbij voor die studenten die predikant wilden worden er een aparte, aan de kerk toevertrouwde opleiding was ingericht. Het was Heemskerk die dit als Kamerlid in de debatten over de wetswijziging van Kuyper aan de kaak stelde; een theologische faculteit die in feite vakken doceerde die in de letterenfaculteit thuishoorden vond hij een schijnvertoning: ‘[...] een theologische faculteit, die eigenlijk geen theologische faculteit is; die zóó is ingericht, dat al haar vakken eigenlijk behoren tot de literarische faculteit, zoodat zij naar veler gevoelen, maar een theologische faculteit in schijn is [...]’³² ‘Confessionalisering’ van de openbare theologische faculteiten had voor de Antirevolutionairen in 1905 nog geen prioriteit - dat was het ‘legaliseren’ van de Vrije

³⁰ Aantekeningen van een gesprek met Heemskerk op 10 oktober 1909. Koninklijk Huisarchief A50, archief Wilhelmina inv. nr. XVI-57 (3). Voortaan te citeren als: Archief Wilhelmina. De aantekening ‘Geen school [voor] dominé’s’ lijkt later toegevoegd te zijn.

³¹ Zie: David Bos, ‘University education as a mark of ministerial identity in nineteenth century Dutch protestantism’, in: Judith Frishman, Willemien Otten en Gerard Rouwhorst ed, *Religious identity and the problem of historical foundation: the foundational character of authoritative sources in the history of Christianity and Judaism* (Leiden-Boston 2004) 157-179; De Jong, ‘De wetgever van 1876 en de theologie’.

³² *Handelingen Tweede Kamer 1903-1904* [19 februari 1904], 1320.

Universiteit - maar het lag wel in het verschiep, zo verzekerde Kuyper in de Kamer.³³ Vooral nog kon door confessionele of gereformeerde benoeringen de wet aan de rijksuniversiteiten verzet worden.

Niet alleen de benoeringen van staatshoogleraren maar ook die van hun kerkelijke collega's bleken in het krachtenveld van confessioneel ijveren te zijn gekomen. Bij het vervullen van een vacature voor een kerkelijke leerstoel liet de Confessioneele Vereeniging zich meer en meer horen.³⁴ Ook confessionele studenten lieten zich niet onbetuigd. Toen bijvoorbeeld in 1903 een kerkelijke leerstoel in Utrecht vacant werd, stuurden studenten een adres aan de Synode met het verzoek een hoogleraar te benoemen die zich in zijn onderwijs liet leiden door de kerkelijke belijdenis.³⁵ De druk werd kennelijk in de loop der jaren zo opgevoerd dat in 1907, toen er in Leiden een kerkelijke vacature vervuld moest worden, voorafgaande aan de beraadslaging over de kandidaten, afzonderlijk de vraag besproken werd of een confessionele kandidaat voor benoeming in aanmerking kon en mocht komen. De meningen bleken verdeeld. Het merendeel van de leden van de Commissie van Voordracht van de Hervormde Synode voor kerkelijke hoogleraren had een gematigd conservatief-liberale signatuur en was overwegend wars van confessionele drijfverij. Het behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk als een brede volkskerk, die tal van modaliteiten kende, stond bij hen voorop. Vrees overheerste dan ook voor de benoeming van een confessionele kandidaat: zou de kerk niet langzaam aan 'confessionaliseren', waardoor de veelheid van richtingen in het gedrang zou komen, indien het theologische onderwijs in handen van confessionele hoogleraren werd gelegd?³⁶ Ook doemde het schrikbeeld van leertucht op, naar men meende een stokpaardje van confessionelen. Tenslotte waagde men het er op. Kon het immers ook van ware liberaliteit getuigen een confessioneel op de voordracht voor een kerkelijke hoogleraar te Leiden te plaatsen? Zo geschiedde tenslotte. De confessionele Rotterdamse predikant P.J. Kromsig verscheen als tweede op de voordracht voor de Synode. De tijd voor een confessionele benoeming bleek echter nog niet rijp. Kromsig moest het afleggen tegen de ethische predikant H.M. van Nes, directeur van de Rotterdamsche

³³ Zie: De Ru, *De strijd over het hoger onderwijs*, 125 noot 130.

³⁴ Zie: notulen van de synodale Commissie van Voordracht voor de Benoeming van Hoogleraren in de Godegeleerdheid. Utrechts Archief, archief van de Algemene synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en algemene synodale commissies, toegangsnr. 1423, Notulen van de Commissie van Voordracht 26 februari 1907, inv. nr. 2025. Voortaan af te korten als: UA, AAS, CvV.

³⁵ De studenten meenden dat er behoefte bestond aan 'een hoogleeraar, die de bijbelsche godgeleerdheid, gefondeerd op de belijdenis der kerk, opgevat in de zin der samenstellers, zal uitdragen'. UA, AAS, CvV stukken betreffende voordrachten, inv. nr. 2026.

³⁶ 'Wanneer een confessioneel professor wordt, zal het aantal confessioneele predikanten vermeerderen en ook het aantal confessioneele gemeente leden. Het is een groote verzoeking voor jongelui confessioneel te worden; door een man van invloed zal die verzoeking grooter worden.' Eén van de leden achtte het 'een gruwel een confessioneel aan te bevelen.' Notulen van de Commissie van Voordracht 26 februari 1907.

Zendingschool. *De Heraut* was in tweeërlei opzicht tevreden over deze gang van zaken. In de eerste plaats was het een doorbraak dat een confessioneel op een kerkelijke voordracht verscheen en voorts werd met deze benoeming het bolwerk van het modernisme in Leiden, na de eerdere benoeming van de ethische Chantepie de la Saussaye jr., verder geslecht: ‘Leiden werd zo goed als veroverd door de ethischen’.³⁷ Wat te Utrecht een vloek was, bleek te Leiden een zegen te zijn. Of wilde Kuyper daar naar het bijbelwoord de duivel met Beëlzebub uitdrijven?³⁸

Overigens bleek bij benoemingen van staatshoogleraren het belang van de Hervormde Kerk een rol te kunnen spelen. Bij de vervulling van de vacature van Kleyn in 1896 onthield één der curatoren zich van een oordeel, ‘omdat naar zijn gevoelen de andere leden meer dan hijzelf, bevoegd [waren] tot het oordeelen over eene aangelegenheid, waarbij niet alleen de belangen der wetenschap, maar ook die der Ned. Herv. Kerk ten nauwste betrokken zijn.’³⁹

De negentiende-eeuwse usance om bij academische benoemingen het belang van de Hervormde Kerk in het oog te houden, zoals bijvoorbeeld bleek bij de voordrachten van La Saussaye, was kennelijk hardnekkiger dan men op grond van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 zou mogen verwachten. Staatshoogleraren bleken ook na 1876 overwegend van Hervormde huize te zijn.⁴⁰

Werd de invloed van de Hervormde Kerk op staatshoogleraren - zo lijkt het - gedoogd, de assertieve politiek van de Antirevolutionairen om de openbare theologische faculteiten te confessionaliseren stuitte op verzet. Toen Kuypers wetsvoorstel voor het Hoger Onderwijs bekend werd, bleek men zich in Hervormde kring ten achter gesteld te voelen bij de gereformeerden, die immers beschikten over een ‘eigen’ faculteit der godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit.⁴¹ Was hier nog wel sprake van gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder

³⁷ *De Heraut*, 10 november 1907.

³⁸ De ethisch Hervormde theoloog-politicus J.Th. de Visser wees in 1912, naar aanleiding van de benoeming van de Gereformeerde Arie Noordzij in de vacature-Valeton, op een dergelijk renversement ten aanzien van de intenties die Kuyper de wetswijziging uit 1905 openlijk had beleden: theologische faculteiten aan de openbare universiteiten waren ‘indifferent’ ten aanzien van geloofsovertuigingen en het feitelijke beleid ten aanzien van de Utrechtse faculteit: confessionalisering. ‘Eerst werd bij de behandeling van die wet op het hooger onderwijs hier een lans gebroken voor dat wetsontwerp-Kuyper, op grond van de bewering dat er naast de beoefening van indifferente wetenschap, die van principieele moest zijn. En nu wordt dat beginsel dier indifferente wetenschap, althans met betrekking tot deze faculteit, weder losgelaten en in plaats daarvan geijverd voor een principieele wetenschap, nog wel op ééne Gereformeerde grondslag.’ *Handelingen Tweede Kamer, Algemeene beschouwingen*, 14 december 1912, 1357. Zie voor J.Th. de Visser (1857-1932): *BLGNP* III, 376-378 (P.L. Schram).

³⁹ Zie: UA, notulen 24 juli 1896.

⁴⁰ ‘Want al sprak de wet van geen enkel ander verband, al was het staatsmonopolie van opleiding tot den dienst der hervormde kerk geheel daaruit vervallen en niemand meer verplicht, van de academische theologie gebruik te maken, de traditie bleef nog lang na 1876 de faculteit der godgeleerdheid aan de rijksuniversiteiten als een instituut ten behoeve van één kerkgenootschap behandelen.’ Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 290.

⁴¹ Zie voor de faculteit der godgeleerdheid aan de VU: M.J. Aalders, *125 Jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit* (Zoetermeer 2005).

onderwijs? In 1903 werd de jaarvergadering van Nederlandsche Hervormde Predikantenvereniging aan de kwestie gewijd. Daubanton gaf kritisch commentaar op het wetsvoorstel en er werd zelfs een comité van waakzaamheid in het leven geroepen om op te komen voor de ‘Heilige belangen’ van de ‘Volkskerk’.⁴² De onrust onder Hervormden nam zulke vormen aan dat men een landelijke actievergadering te Utrecht uitschreef in het voorjaar van 1904, aan de vooravond van de behandeling in de Tweede Kamer. Het is opmerkelijk dat er van ethische zijde weinig animo was voor deze met name door Bronsveld geregisseerde opwinding in het Hervormde kamp. La Saussaye jr. nam er afstand van wat hij noemde ‘ongebluschte wrok tegen [de] ouden vijand uit de dagen der doleantie.’⁴³ Ook Gerretsen zag geen enkel heil in deze acties: ‘Met de dwaasheid van tegen de wet op het Hooger onderwijs te petitioneeren heb ik niet meegedaan. Indien ooit dan is men op de vergadering te Utrecht en masse dwaas geweest.’⁴⁴ Hier bleek eens te meer het geringe enthousiasme in ethische kring voor kerkelijke kwesties, een desinteresse waar de confessionelen al ten tijde van La Saussaye sr. zo teleurgesteld over waren. Gerretsen zag de opwinding als een machteloze onderneming om de Hervormde Kerk *à tort et à travers* te handhaven.⁴⁵

Ethisch opnieuw buitenspel

Terug naar Utrecht. Na de voordracht van curatoren liet de benoeming nog lang op zich wachten, zodat het tot de buitenwacht doordrong dat zich in Den Haag iets ongebruikelijks achter de schermen afspeelde. In *Het Utrechtsch Nieuwsblad* werd bezorgd de vraag opgeworpen wat er toch gaande zou zijn: ‘In welke toestanden leven wij hier! Straks begint de academische cursus en zal er geen college worden gegeven. Men zegt dat de confessionelee Kuyperaansche of antirevolutionaire partij invloed bij den minister oefent. Maar is het denkbaar, dat men zulk een hoog wetenschappelijk belang aan de lage politiek zal onderwerpen?’⁴⁶ Dat bleek wel degelijk denkbaar en uitvoerbaar. En wat door de Utrechtse briefschrijver als abject werd ervaren, vond juist in orthodoxe kring luide instemming. In groten getale kwam men bij de oratie van Van Leeuwen opzetten en toejuichingen waren niet van de lucht.⁴⁷ Het was de tweede succesvolle

⁴² Zie: De Ru, *De strijd over het hoger onderwijs*, 90.

⁴³ Zie: De Ru, *De strijd over het hoger onderwijs*, 133.

⁴⁴ Gerretsen aan Buytendijk, 8 mei 1904.

⁴⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 8 mei 1904.

⁴⁶ *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 28 augustus 1908. De krant had de ingezonden brief, die afkomstig was van een Utrechts theoloog, overgenomen uit *De Telegraaf*. Zou deze theoloog wellicht de kerkelijke hoogleraar Tj. Cannegieter zijn geweest? Of P.J. Ritter, hoogleraar wijsbegeerte, van huis uit Remonstrants theoloog? Ritter was voormalig hoofdredacteur van het *Het Nieuws van de Dag* en wist dus zijn weg wel te vinden in de landelijke media om zijn zorg of ongenoegen te uiten over de gang van zaken rond de Utrechtse leerstoel.

⁴⁷ De oratie *Literatuur en Schriftuur* (Utrecht 1908) werd op 7 december 1908 uitgesproken. Zie: ‘De oratie van Prof. Van Leeuwen’, *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 7 december 1908.

stap in de verovering van de Utrechtse theologische faculteit. De derde zou te gelegener tijd volgen. Dat was vijf jaar later het geval toen de gereformeerde A. Noordtzij Valeton na diens overlijden opvolgde.⁴⁸ *De Heraut* liet daarop triomfantelijk weten: ‘In Utrecht is thans de Theologische Faculteit in haar meerderheid gereformeerd geworden. En waar te Utrecht de groote meerderheid van de a.s. predikanten der Hervormde kerk wordt opgeleid, zal dit voor verdere ontwikkeling van de Hervormde kerk van het grootste gewicht blijken. Wie de opleiding der predikanten in handen heeft, beslist voor een goed deel over de toekomst der kerk.’⁴⁹ Een waar schrikbeeld voor de niet-confessioneel Hervormden, in het bijzonder de ethischen. De benoeming van A. Noordtzij riep onder hen veel verontwaardiging op. Het werd als ondragelijk ervaren dat nog wel een gereformeerde theoloog de leerstoel van Valeton, de coryfee van de ethische richting, zou bezetten. Ook Gerretsen liet zich niet onbetuigd:

‘Ach, ach, had hij [H.Th. Obbink], de leerling van Valeton, de opvolger van Valeton mogen wezen. Het is een verdriet bij een verdriet. Wij zijn Valeton kwijt, en hebben Obbink niet terug. Noordtzij, als ge een boekje als dit leest, dan moest ge maar weer gaan. Ge kunt nog bedanken. Doe het. Het is de beste raad, dien ik u kan geven.’⁵⁰

Een eerdere voordracht

Het was in 1908 niet de eerste keer dat Gerretsen op een benoemingsvoordracht figureerde; dat was in 1896 ook het geval geweest ter vervulling van de vacature van de Utrechtse kerkhistoricus H.G. Kleyn, leermeester van Gerretsen.⁵¹ Anders dan Van Veldhuizen en Van Leeuwen was Gerretsen van huis uit namelijk geen exegeet maar kerkhistoricus. In 1892 promoveerde hij op een onderzoek naar Florentius Radewijns (1350-1400), geestverwant van Geert Grote.⁵² Het was een op grondig bronnenonderzoek gebaseerde studie, onder leiding van de uiterst kritische Kleyn, zelf gevormd door één van de grondleggers van de Nederlandse

⁴⁸ Zie voor A. Noordtzij (1871-1944): *BLGNP* III, 282-284 (C. Houtman). Zie voor zijn benoeming en de daarop volgende ophef: C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd: het omstreden leiderschap van de neocalvinist Arie Noordtzij (1871-1944)* (Barneveld 2010) 122-142. Er leefde in de Tweede Kamer op grond van een artikel in *De Heraut* het sterke vermoeden dat Hugo Visscher bij deze benoeming wederom zijn invloed in Den Haag had laten gelden. Minister Heemskerk en Visscher deden er alles aan om deze aantijging te ontkennen. Uit de Kamerverslagen blijkt dat zich het beeld vastgezet had dat de Utrechtse theologische faculteit van overheidswege geconfessionaliseerd werd. Zie over deze kwestie: *Handelingen Tweede Kamer: Algemene beschouwingen* 10, 13, 14 en 18 december 1912, resp. 1197, 1305-1306, 1356-1357, 1479; *De Heraut*, 14 en 22 december 1912.

⁴⁹ *De Heraut*, 2 juni 1912.

⁵⁰ Gerretsen, ‘Boekbespreking: Dr. H.Th. Obbink, De godsdienst van Israël’, *Kerkelijk Weekblad* 2 (1912) 25. Gerretsen ondertekende mede namens alle Hervormde predikanten van Den Haag op voorstel van F. van Gheel Gemeester een motie van treurnis over de benoeming van Noordtzij voor de classis Zuid-Holland. Zie: *Kerkelijk Weekblad* 2 (1912) 25 2

⁵¹ Curatoren rijksuniversiteit Utrecht aan de minister, 29 juli 1896, Kabinet 372.

⁵² Gerretsen, *Florentius Radewijns* [diss. Utrecht] (Nijmegen 1891).

Historische school, de Leidse hoogleraar J.G.R. Acquoy.⁵³ Onmiskenbaar was hier de invloed aanwezig van de historische school van Ranke blijktens het cruciale belang dat zij hechtte aan kritisch bronnenonderzoek. Deze nieuwe aanpak was ingeluid door de Leidse kerkhistoricus N.C. Kist, geconsolideerd door de Amsterdamse hoogleraar W. Moll en voortgezet door diens leerling Acquoy in Leiden.⁵⁴ De Historische School bleek geen geringe aantrekkingskracht te bezitten op jonge theologen: het aantal kerkhistorische monografieën steeg binnen enkele decennia significant en overvleugelde andere theologische specialismen.⁵⁵

Ook de jonge Gerretsen raakte in de ban van de geschiedenis, niet in de laatste plaats door de strengwetenschappelijke methode die Kleyn nastreefde. Hij sprak over zijn leermeester als ‘de man, die mij van den ernst van het vorsch, van de noodzakelijkheid van het bezitten van kennis, van de onmisbaarheid van het hebben van methode had overtuigd; den man die mij deed gevoelen hoe wetenschap beoefenen is zich zelve verloochenen, is zich plagen en kwellen, is ploegen, zaaien, eggen en geduld hebben, is liefde hebben voor het kleine; den man in één woord die mij den heilige plicht van het studeeren had doen verstaan.’⁵⁶ Vermoedelijk niet overbodig voor de onstuimige, geestdriftige en springerige denker, die hij al als gymnasiast bleek te zijn geweest. ‘Hij was in die dagen de *facile princeps* onder zijne medescholieren, vlug als water, steeds lezend en met problemen worstelend’, wist Hulsman, die eerder ter sprake kwam in verband met de bijbelkritiek, zich in 1923 te herinneren: ‘Hij wilde alles onderzoeken. Hij liet ons dikwijls de zwaarte van geestelijk problemen gevoelen en ... o, ik zie hem nog voor mij. Dan overweldigde hij ons met een vloed van woorden en bij ieder argument dat hij aanvoerde, trok hij aan zijn machtige kuif.’⁵⁷ Met de student Gerretsen zal het wel niet anders geweest zijn.⁵⁸ Ook later bleef het wilde, het jongensachtige in hem de kop op steken.⁵⁹ Hij zag het zijn leven lang als plicht om tegen die innerlijke onrust te strijden en haar te overwinnen.⁶⁰

⁵³ Gerretsen bedankte in zijn voorwoord in één adem met zijn promotor ook diens leermeester Acquoy. Zie voor J.G.R. Acquoy (1829-1896): *BLGNP* II, 11-13 (D. Nauta).

⁵⁴ F. Pijper, ‘Kist, Moll en Acquoy, de grondvesters der Nederlandsche historische school’, *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 4 (1906) 237-252.

⁵⁵ ‘De kerkhistorische monografie blijft ten onzent bloeien. In dit opzicht, kan men zeggen, gaf Dr. Acquoy den stoot tot een langdurige beweging’ F.E. Daubanton, ‘Varia’, *Theologische Studiën* 14 (1896) 202.

⁵⁶ Gerretsen, ‘In memoriam prof. dr. H.G. Kleyn’, *Elthetho* 50 (1896) 17.

⁵⁷ G. Hulsman, ‘Dr. J.H. Gerretsen’, *Het Vaderland* 21 december 1923 ochtendblad 2. Het is een fragment van een *in memoriam* dat verschenen is in het *Maandblad van de Vrijzinnig Hervormden in Den Haag* dat niet meer te traceren is. Die onrust die Gerretsen kenmerkte klinkt ook door in een gedicht van Valetton dat hij zijn pupil meegaf bij zijn intrede als predikant in Lopik: ‘Die ook u zelf - vermoeid door ‘rust’loos vragen, vorsch en twijf’len - heeft bijtijds aan ‘t Heilands hart gedrukt;’ Voor onzen vriend dr. J.H. Gerretsen, beroepen predikant te Lopik, bij het einde van zijn academiëtijd en zijn intrede in de Evangeliebediening; met een Christus beeld’ [april 1891], in: *Ter nagedachtenis aan dr. J.J.P. Valetton*, 16.

⁵⁸ Zie voor herinneringen aan zijn studententijd: Voorhoeve, ‘De studententijd’, 35-42. In het bijzonder: ‘Allen die tot zijn [Gerretsens] generatie behooren in de jaren 1883-1887 en later, hebben een herinnering van iets heel bijzonders. Wij kunnen eigenlijk niet nalaten om te denken aan Gösta Berling, maar natuurlijk is ‘t aan een

Vanuit deze optiek is het dan ook niet onbegrijpelijk dat Gerretsen voor zijn dissertatie Kleyn verkoos om zijn woelige en divergente geest te disciplineren en juist niet Valeton met wie hij zich meer verwant voelde. Dat zou voor de hand hebben gelegen, maar in de ogen van Gerretsen was dat klaarblijkelijk de gemakkelijkste weg die hij niet gaan wilde.⁶¹ Er is nauwelijks een groter contrast denkbaar dan tussen de gremde, afstandelijke Kleyn en de exuberante Gerretsen, maar dat kon niet verhinderen dat een wederzijdse verstandhouding groeide.⁶² Later zou zich iets soortgelijks herhalen met de steile en onverzettelijke Buytendijk, die de intrepreek van Gerretsen bekritiseerde.⁶³ De jonge predikant zocht, toen hij dat hoorde, de confrontatie wat heel verrassend leidde tot een levenslange intieme vriendschap. Kennelijk lag het in het karakter van Gerretsen om dat te versterken, waarin hij zich zwak achtte. Zo zocht hij zijn heil bij een strenge leermeester als Kleyn die hem kon corrigeren. ‘Misschien zie ik hem te groot’, bekende hij aan de Leidse kerkhistoricus Fredrik Pijper, ‘omdat hij juist sterk was op mijn zwakke punten. Er bestond tussen Kl. en mij een liefde der contrasten. [...] Ik mis hem, hij was mijn voortdurend correctief.’⁶⁴ Vanuit deze optiek valt ook een curieuze opmerking uit zijn

Hollandschen Gösta of liever een Gelderschen en dat is weer heel wat anders. Maar een stormwind, een springen van 't een op 't ander, een altijd wat nieuws en wat joligs te bedenken en toch daarnaast een gepijnigd worden door wat de nalatenschap van het modernisme voor ons theologen aan 't einde van de 19de eeuw betekende, een zoeken en grijpen naar wat ons kracht zou geven, om later ons werk te doen, dat moet zich gecombineerd denken, om iets te verstaan van wat die ‘gelukkige’ jaren ons brachten.’ Voorhoeve, ‘De studententijd’, 35. Gaf Gerretsen een zelfportret van zijn jeugd toen hij schreef: ‘Zoo kunnen we ons, wanneer wij 18 jaren zijn geworden, niet verbeelden dat iemand treurig en levensmoê zou wezen. Wij treden de wereld binnen, wij ontdekken allerlei nieuws en schoons; het bloed bruist ons door de aderen. Wij vinden het leven een lust en wij kunnen dat omhoog steigerende leven slechts met moeite bedwingen. Wij schuimen als een beek, die boven van de bergen komt, hals overkop over rotsen en steenen buitelt, en voortschiet naar de vlakte.’ Gerretsen, ‘Iets over schilderkunst’, 207-208.

⁵⁹ Gerretsen aan Wilma, 15 oktober 1915.

⁶⁰ E.L. Smelik heeft Gerretsen eens een ‘woelig denker’ genoemd, een onrust die zich ook in zijn gedrag kon manifesteren. Zo wist de dochter van Haspels zich te herinneren dat Gerretsen bij een bezoek aan haar vader altijd in de kamer ijsbeerde. E.L. Smelik aan C.F.J. Antonides, 11 maart 1971. Brief is in het bezit van de auteur. Het is opmerkelijk dat er ook een weldadige rust van Gerretsen kon uitgaan: ‘Hij was een man met een grote, diepe innerlijke rust. Er ging rust van hem uit, hetzij je bij hem was in zijn kamer, hetzij je hem zag lopen op straat, een profetische gestalte.’ A. van Solinge aan C.F.J. Antonides, 30 december 1973. Brief is in het bezit van de auteur.

⁶¹ Zijn Utrechtse vrienden waren overigens verbaasd over de keuze voor Kleyn. ‘Niemand zou in hem de kerkhistoricus hebben gezocht [...]’ Voorhoeve, ‘De studententijd’, 41.

⁶² Door zijn communicatieve onvermogen kreeg Kleyn in de ogen van de studenten een Olympische verhevenheid en een ijzingwekkende minzaamheid die op velen verlamdend werkte. Gerretsen vertelde hoe hij nooit wist of een gesprek met Kleyn afgelopen was, wanneer een stilzwijgen intrad. Gerretsen aan F. Pijper, 25 september 1896, UBL, BC, BPL 2243:3,

⁶³ De eerste persoonlijke ontmoeting met de bejaarde Buytendijk staat beschreven in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 24. Buytendijk droeg zijn memoires op aan Gerretsen en aan J.C. van Arkel, predikant te Ellecom. Zie: S.H. Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk 1905). Gerretsen schreef een karakterschets van Buytendijk bij zijn negentigste verjaardag. Gerretsen, *Ds. S.H. Buytendijk, 4 oktober 1820-4 oktober 1910* (z.p. z.j.) Oorspronkelijk verschenen in: *De Vriend des Huizes: tijdschrift voor het volk* 27 (1910) 592-600.

⁶⁴ Gerretsen aan Pijper, 25 september 1896. Eveneens: ‘Kleyn was een uitnemend trainer, maar meer dan een correctuur kon hij voor mij niet wezen.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar 1896 2.

laatste levensjaren te begrijpen. De Leidse hoogleraar La Saussaye jr. achtte hij beter voor studenten dan Gunning omdat hij kritischer was. Gunning was Gerretsen ‘te veel sympathiseerend, te aesthetisch’.⁶⁵

Gerretsen maakte de verwachtingen van een aankomend kerkhistoricus ruimschoots waar: hij promoveerde cum laude op zijn proefschrift over Florentius Radewijns. Van Kleyn was bekend dat hij met dergelijke judicia niet scheutig was.⁶⁶ Ook de Groningse hoogleraar C.H. van Rhijn zwaaide hem lof toe voor zijn zelfstandig bronnenonderzoek waaruit bleek dat Gerretsen eigen wegen durfde te gaan en zich niet veel gelegen liet liggen aan ‘de autoriteit van gevierde mannen’.⁶⁷ Naast zijn waardering voor het historische handwerk, had Van Rhijn lof voor de levensechte karakterschets van Radewijns. Dit min of meer fictieve aspect werd overigens niet geacht haaks te staan op de uitkomst van kritisch bronnenonderzoek. Integendeel. Op het geschiedverhaal kwam het tenslotte aan. Bronnenonderzoek was een middel, weliswaar onmisbaar, maar nimmer het doel. Na de onderzoeker moest naar het oordeel van Acquoy de kunstenaar aan het woord komen.⁶⁸ Alleen verbeeldingskracht kon het verleden weer tot leven te wekken. ‘Dat is eene der meeste aantrekkelijke zijden van deze wetenschap, dat zij hare beoefenaren het orgaan der verbeelding in werking stelt, niet der verbeelding die produceert,

⁶⁵ Gerretsen, Aantekeningen, vermoedelijk uit 1917, HGA, CG inv. nr. 29. Het is niet onmogelijk dat Gerretsen hiermee ook zichzelf typeerde, kritisch als hij ten opzichte van zichzelf was.

⁶⁶ ‘Prof. Kleijn - dat levende pakhuis van geleerdheid, die niet gauw vóór een graad bij een examen was - vond, dat aan Gerretsen een ‘cum laude’ toekwam voor zijn dissertatie over Flore[n]s Radewijns [...]’ Van Gheel Gildemeester, ‘In memoriam dr. Jan Hendrik Gerretsen’, in: Van Gheel Gildemeester en Snelthage, *Een boekje van herinnering*, 7. Van de vier promoties die onder Kleyn tot stand kwamen kregen er twee cum laude. Dat waren C. Hille Ris Lambers en Gerretsen. De overigen waren P.J. Kromsigt en E.J.W. Posthumus Meyjes. Dit aantal bevestigt in elk geval niet de aan Kleyn toegeschreven terughoudendheid. J.G. van Cittert-Eymers, *Album promotorum der rijksuniversiteit Utrecht 1815-1836* (Leiden 1963). Overigens legde Gerretsen al zijn examens cum laude af. Curatoren aan minister, 29 juli 1896, Kabinet 372.

⁶⁷ C.H. van Rhijn, ‘Letterkundig overzicht, geschiedenis van het Christendom’, *Theologische Studiën* 9 (1891) 471. ‘In het bijzonder heb ik lof voor het laatste hoofdstuk, waarin Dr. Gerretsen de persoonlijkheid van Florens beschrijft en zoowel zijn uitwendige verschijning als zijn inwendig leven teekent.’ Van Rhijn, ‘Letterkundig overzicht’, 472. Zie voor C.H. van Rhijn (1849-1913): *BLGNP* IV, 368-370 (W. Nijenhuis). Zie voor de schets van Florentius: Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 122-134. Die zelfstandigheid bleek uit een tweeledige correctie van de traditionele visie op de stichting van het Fraterhuis in Deventer. Deze traditie ging terug op Johannes Busch (1399-1480), contemporain chroniqueur van de Broeders des Gemenen Levens. Zie voor hem: S. van der Woude, *Johannes Busch: Windesheimer kloosterreformatoren en kroniekschrijver* [diss. Amsterdam] (Edam 1947). Gerretsen stelde dat het Fraterhuis eerder bedoeld was om tot een devote wijze van samenleven te komen, dan ter bevordering van onderwijs en wetenschap. Voorts moest zijns inziens niet Geert Grote, maar Florens Radewijns als stichter van het Fraterhuis aangemerkt worden. Zie: Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 56-74. S. van der Woude heeft een halve eeuw later Gerretsen op beide punten bekritiseerd. Zie: Van der Woude, *Johannes Busch*, 178-183. R.R. Post schaarde zich later in dit opzicht weer aan de zijde van Gerretsen. Zie: R.R. Post, *The modern devotion: confrontation with reformation and humanism* (Leiden 1968) 198.

⁶⁸ ‘L’histoire c’est une résurrection’, J.G.R. Acquoy, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving* (Den Haag 1894¹) 159. Acquoy verwees naar het opschrift van het graf van de Franse historicus Jules Michelet (1798-1874).

maar der verbeelding die reproduceert.⁶⁹ Zou Acquoy even tevreden zijn geweest als Van Rhijn?⁷⁰

Theologie als wetenschap

Ongeveer anderhalf jaar na zijn promotie publiceerde Gerretsen - inmiddels predikant in het Utrechtse Lopik - een korte studie over de rechtvaardigmaking door het geloof bij de apostel Paulus.⁷¹ Zij vormde de prelude van een jarenlange zich steeds verdiepende omgang met Paulus die in 1905 uit zou monden in een belangwekkende studie over de rechtvaardigmaking. Kan *Florentius Radewijns* als vrucht gezien worden van methodisch onderzoek, de *Rechtvaardigmaking bij Paulus* had zijn wortels in de theologische debatten die Gerretsen met zijn studievrienden voerde, veelal in de kring van het theologisch gezelschap *Secor Dabar*.⁷² Ontegenzeggelijk zal de oude Buytendijk, ‘goed gereformeerd, maar besprengd met eenige hartige ketterijen’ [Van Gheel Gildemeester⁷³] zijn belangstelling voor dogmatiek hebben aangewakkerd.⁷⁴ Ongetwijfeld zal ook zijn werk als predikant aan de wieg hebben gestaan van deze eersteling op dogmatisch gebied. Gerretsen werd in Lopik geconfronteerd met een steile vorm van orthodoxie, die hem, gevormd in het milde ethische klimaat van de Utrechtse faculteit, wezensvreemd was.⁷⁵ Hij ging deze problemen niet uit de weg, maar verdiepte zich in het

⁶⁹ Acquoy, *Handleiding* 163. ‘Dit tafereel, gelijk het zich aan mij zelve verbeeldt heeft, ook voor de oogen van anderen te plaatsen, - het zal mijn streven zijn.’ Acquoy, *Kerkgeschiedenis en geschiedenis van het christendom, rede gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aan de rijksuniversiteit te Leiden, op woensdag 7 december 1891* (Leiden 1892) 26. In verbeeldingskracht konden, zo vonden zijn tijdgenoten, weinigen wedijveren met Acquoy: ‘Als een echt kunstenaar verplaatste hij zich in de te verhalen gebeurtenissen om er dan eene dramatische voorstelling van te geven.’ F. Pijper, ‘Levensbericht van Johannes Gerardus Rijk Acquoy’, in: *Jaarboek MNL* 1898, 324. Eveneens: ‘Hij had een kunstenaarsziel. Waarheid en schoonheid waren bij hem twee zusters, die hand aan hand moesten gaan.’ H.C. Rogge: ‘Johannes Gerardus Rijk Acquoy’, in: *Jaarboek KNAW* 1897, 85.

⁷⁰ Acquoy zal ongetwijfeld bekend zijn geweest met *Florentius Radewijns*, aangezien Gerretsen hem in zijn voorwoord bedankte voor zijn medewerking.

⁷¹ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus: eene bijdrage voor de nieuw-testamentische theologie* (Nijmegen 1892). Hij promoveerde in april 1891, de studie verscheen in oktober 1892.

⁷² Zie: Voorhoeve, ‘De studententijd’, 36.

⁷³ Van Gheel Gildemeester ‘Correspondentie met ds. Buytendijk’, in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 92.

⁷⁴ Zie: J.R. Callenbach, ‘Dr. J.H. Gerretsen’, Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 13. Oorspronkelijk verschenen in: *NRC* 20 november 1923 ochtendblad A2.

⁷⁵ ‘Vier moeilijke jaren heb ik in Lopik doorgebracht. De fout lag voor een groot deel aan mij. Ik was methodistisch in mijn opvattingen, accentueerde de wil en de verantwoordelijkheid van menschen en begreep van de eigenlijke kern van het Gereformeerde leven niets.’ Gerretsen, ‘Een herinnering uit Lopik’, in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 44. Prof. dr. S. van der Linde, die er zelf gestaan heeft, betwijfelde of Lopik wel zo zwaar was: ‘Ik zou Lopik, vermoedelijk ook in 1891 hoogstens tot de ‘middenorthodoxie’ willen rekenen. Ook zo kan ik begrijpen dat G. het er niet makkelijk heeft gehad, maar ik betwijfel of deze fijnzinnige, ook gespannen man te midden v/h landvolk helemaal de right man in the right place kon heten.’ S. van der Linde aan C.J.F. Antonides, 18 februari 1989. Brief is in het bezit van de auteur. Wat betreft de orthodoxie van Lopik schreef Gerretsen aan Buytendijk dat hij daar met de kleine minderheid van modernen één front vormde tegen de ‘ultra’s’, zoals hij de rechterzijde van de orthodoxie noemde. Gerretsen aan Buytendijk, 26 april 1895.

kernstuk van de gereformeerde leer, de rechtvaardigmaking door het geloof, en trachtte deze op een ethische wijze te interpreteren; ethisch in de zin dat Gods handelen niet buiten de mens om gaat, maar zich door middel van hem daarbij betreft.⁷⁶ De opgave die Gerretsen zich stelde was het juridische of objectieve moment - Christus is voor ons gestorven - van de rechtvaardigmaking met het ethische of subjectieve moment - ik sterf met Christus - te verzoenen.⁷⁷ Opmerkelijk is dat hij voorkomen wilde dat een van beide momenten daarbij het onderspit zou delven, beide moesten tot hun recht komen. Hier toonde Gerretsen zich onmiskenbaar als ethisch denker in zijn streven naar dialogische en dialectische oplossingen van het probleem. Dat was geen sinecure en vereiste een grondig doordenken van de problematiek om al te haastige en al te gemakkelijke oplossingen te voorkomen. Daarom wilde Gerretsen als een natuuronderzoeker zorgvuldig te werk gaan: ‘Gelijk de natuurkundige door hypothese en verificatie het leven der natuur tracht te begrijpen, zoo kunnen wij dit geloofsleven van den apostel niet anders dan door hypothese en verificatie wetmatig beschrijven.’⁷⁸ Theologie was voor Gerretsen kennelijk iets anders dan het expliciteren van de leer der kerk. Hij wilde als theoloog alleen gebonden zijn aan zijn object van onderzoek, de interactie tussen geest en natuur uitgaande van het axioma of postulaat dat ‘de geestelijke dingen de grondslag der fysieke zijn.’⁷⁹ Hoe heterogeen beide dimensies van het bestaan ook waren, zij vormden een wederkerige structuur: ‘Ethisch [geestelijk] en fysiek staan niet tegen elkander over. Het een veronderstelt het ander.’⁸⁰ Daarom wilde hij niet weten van een theologie die zich eenzijdig op de hemel oriënteerde en de aarde de aarde liet.

Ook in zijn methodiek valt deze wederkerigheid terug te vinden. Zijn studie over de rechtvaardigmaking is noch louter exegese, noch louter dogmatiek. Het was eerder een ‘va-et-vient’ tussen beide, volgens Van der Leeuw karakteristiek voor al zijn theologische werk. ‘Gerretsen exegetiseerde al dogmatiseerend, dogmatiseerde al exegetiseerend.’⁸¹

De Rechtvaardigmaking door het geloof ontsnapte niet aan de aandacht van de theologische wereld. Zij werd met vreugde begroet door J.H.L. Roozemeyer - de leerling van La Saussaye sr. - , omdat er te midden van alle kerkhistorische en exegetische studies weer eens een

⁷⁶ ‘Als van zelf gevoelt men, dat de rechtvaardigmaking, als staande aan de aanvang van het gansche *verlossingsplan* Gods, zoals Paulus dit ontwikkelt, niet buiten de mens om mag gaan, maar hem ergens raken moet’ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof* 5.

⁷⁷ ‘De kwestie is dus deze: hoe de twee termen [het juridische en ethische] van dit probleem met elkander te vereenigen zonder een van beide geweld aan te doen’ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof*, 6.

⁷⁸ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof*, 6.

⁷⁹ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof*, 13

⁸⁰ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof* 14.

⁸¹ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 73.

theologische studie het licht zag.⁸² De Leidse nieuwtestamenticus W.C. van Manen kwam met een kritisch-positieve beoordeling. Kritisch omdat hij het niet eens was met de grondstelling van de studie, positief omdat hij er tal van interessante observaties over het taalgebruik van Paulus in aantrof. Het was te verwachten gezien de hybride structuur van de *Rechtvaardigmaking door het geloof*: noch de dogmaticus Roozemeyer, noch de exegeet Van Manen kon zich er geheel in vinden. Overigens riep de studie in gereformeerde kring bij monde van de Amsterdamse predikant J.C. Sikkel fel verzet op. Hij beschuldigde Gerretsen van ‘verdraaiing van het Evangelie en van verijdeling van het kruis van Christus, omdat deze de belijdenis der verzoening als voldoening aan de strafeischende gerechtigheid Gods door het lijden en sterven van den Zoon van God verwierp.’ De conclusie loog er niet om: Gerretsen was, zoals zovele ethischen, een bedrieger die ‘de gruwel van het ongeloof door *bedrog* bedekte.’⁸³

Voorlopig bleef deze studie een eenling in het werk van Gerretsen, maar de problematiek van de rechtvaardigmaking zou hem niet meer los laten. Zij zou, in de woorden van Scheers, de vijzel worden waarmee hij de hele dogmatiek openbrak.⁸⁴ Alvorens het zo ver was, ging de historicus in Gerretsen weer aan de slag.

Tussen historicus en theoloog

Kleyn verloor Gerretsen niet uit het oog toen deze na zijn promotie naar de pastorie van Lopik vertrok. Hij stimuleerde hem voort te gaan met kerkhistorisch onderzoek.⁸⁵ Het was niet aan dovemansoren gesproken: Gerretsen zette zich aan de studie en verdiepte zich in de zestiende-eeuwse reformator Marten Micron (1523-1559). In 1895 zag de monografie *Micronius: zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting* het licht, een historische biografie.⁸⁶ Wie *Micronius* opensloeg, wachtte een op gedegen feitenonderzoek gebaseerde levensbeschrijving. Gerretsen presenteerde *Micronius* als een pendant van de biografieën van Microns tijdgenoten en geestverwanten, Johannes à Lasco en Jan Utenhove, en sprak de hoop uit dat zijn studie een

⁸² J.H.L. Roozemeyer, ‘Boekbeoordelingen: Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus’, *Theologische Studiën* 11 (1893) 182-195. W.C. van Manen, ‘Boekbeoordelingen: Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus’, *Theologisch Tijdschrift* 26 (1892) 577-578. Zie voor W.C. van Manen (1842-1905): *BLGNP* IV, 322-324 (E. Verhoef).

⁸³ Geciteerd door in: J.C. Rullmann, ‘Aan een jongere tijdgenoot’, *De Heraut*, 29 oktober 1920. Zie voor J.C. Rullmann (1876-1936): *BLGNP* I, 301-302 (P.L. Schram).

⁸⁴ Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’, 182.

⁸⁵ Gerretsen werd in 1891 naar Lopik beroepen en vier jaar later naar Dedemsvaart, vanwaar hij in 1898 naar Den Haag vertrok, zijn laatste gemeente. In 1900 kwam een beroep uit Rotterdam waarvoor hij bedankte.

⁸⁶ J.H. Gerretsen *Micronius: zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting* (Nijmegen 1895). Er zijn enkele brieven bewaard gebleven van Kleyn over deze publicatie. Zie: Kleyn aan Gerretsen, 11 juni, 8 oktober en 5 december 1898, CG 29. Zie voor Marten Micron (1523-1559): *BLGNP* II, 327-330 (W.F. Dankbaar).

dergelijke plaats waardig zou zijn.⁸⁷ Recensenten beoordeelden *Micronius* dan ook als een historische biografie en dat zou later niet anders zijn.⁸⁸ Waar in de recensies echter nauwelijks of *en passant* aandacht aan besteed werd was het dogmenhistorische gedeelte waarmee *Micronius* afsloot. Opmerkelijk is het dan ook dat ter ondersteuning van de voordracht van Gerretsen, naast die van de al genoemde Van Veen, ter vervulling van de vacature-Kleyn juist het dogmenhistorische aspect van *Micronius* gereleveerd werd.⁸⁹ Onmiskenbaar is hierin de hand van Valeton te herkennen. Deze hechtte namelijk een bijzondere betekenis aan dogmengeschiedenis om haar theologische relevantie. Zij kon zijns inziens inzicht bieden in de worsteling van vorige generaties om rekenschap te geven van hun geloof in de openbaring Gods in Christus.⁹⁰ Het ging Valeton dus niet om een historische reconstructie, maar om geschiedenis als een voortschrijdend inzicht in Gods openbaring op aarde.

⁸⁷ Gerretsen, *Micronius*, voorwoord. Zie voor de biografieën van À Lasco en Utenhove: Hermann Dalton, *Johannes à Lasco: Beiträge zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands* (Gotha 1881) en F. Pijper, *Jan Utenhove: zijn leven en zijne werken* [diss. Leiden] (Leiden 1883).

⁸⁸ Er verschenen de volgende recensies: J. Reitsma, 'Dr. J.H. Gerretsen, *Micronius*. Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting', *Museum: maandblad voor philologie en geschiedenis* 4 (1896) 3 94-98. Reitsma was tamelijk kritisch. Zie voor J. Reitsma (1837-1902): *BLGNP* V, 423-424 (J. van Sluis). *De Nederlandsche Spectator* kwam met een overwegend positieve waardering. 'Berichten en mededeelingen', *De Nederlandsche Spectator* 13 (1895) 43. Het *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 4 (1895) 468 bracht een waarderende aankondiging: een 'monographie die zich waardig aansluit bij die van Joh. à Lasco en Jan Utenhove', daar bleef het overigens bij. In *Theologische Studiën en Theologisch Tijdschrift* verschenen geen recensies. *De Heraut* gaf op 20 oktober 1895 een tamelijk lovende recensie, wellicht van de hand van Abraham Kuyper die vertrouwd was met deze periode. Latere beoordelingen luiden als volgt: 'In 1895 publiceerde hij een mooie studie over de boeiende figuur van de Reformator *Micronius* aan wien onze vaderlandsche kerk zoo veel dankt. Daarmede echter is zijn loopbaan als kerkhistoricus afgesloten.' Van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen*, 7. 'Zijn dissertatie over Florens Radewijns en zijn daarop gevolgde studie over Maarten Micron laten zien, dat hij alle eigenschappen bezat van een goed kerkhistoricus.' Scheers, 'Dr J.H. Gerretsen', 172.

⁸⁹ 'Niet het minste het dogmenhistorisch gedeelte van deze studie verdient de aandacht.' Curatoren aan de minister, 29 juli 1896, Kabinet 1896, 372.

⁹⁰ 'Met name voor de ethische richting schijnt mij geen vak van theologische studie zoo belangrijk als de dogmengeschiedenis, mits deze zij om het eenigszins paradoxaal uit te drukken: niet in de eerste plaats historische maar godsdienstige dogmengeschiedenis. [...] In de dogmengeschiedenis moet het te doen zijn om door te dringen tot, en rekenschap te geven van de mate van geloofsbezit, d.i. van leven, van godsdienstige behoeften, van Godskennis, die telkens drijft tot de vorming nu van het eene, en dan van het andere dogma.' Valeton, *De ethische richting*, 33. Zie ook: J.J.P. Valeton jr., *Een nieuw begin: toespraak gehouden den 29sten September 1882 bij de opening der Academische lessen* (Utrecht 1882) 33-35. Zie voor Valetons opvatting van de geschiedenis als openbaring: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 53-58. In deze opvatting stond Valeton niet alleen. De door hem bewonderde Duitse kerkhistoricus Adolf von Harnack stond ook een dogmenhistorische benadering voor die in theologische zin niet waardevrij was. Hij meende in dit opzicht te staan op de schouders van Albrecht Ritschl, voor wie Carl Nitzsch zijn grote voorbeeld was. Zie: E.P. Meijering, *Theologische Urteile über Dogmengeschichte: Ritschls Einfluß auf von Harnack* [Beiheft der Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte] (Leiden 1978) 7. Zie voor A. von Harnack (1851-1930): *BBKL* II, 554-568 (F.W. Bautz). Voor La Saussaye was Nitzsch eveneens een lichtend voorbeeld. Hij besprak in zijn Leidse tijd als predikant diens *System der Christlichen Lehre für academische Vorlesungen* (Bonn 1851⁶ [oorspr. 1831]) met studenten, onder wie J.H.L. Roozemeyer. Zie: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 12. Het zal de ethische La Saussaye aangesproken hebben dat Nitzsch de dogmatiek, waaronder haar geschiedenis, als een organisch geheel concipieerde zoals 'System' uit de titel wilde uitdrukken. Nitzsch sprak in zijn voorwoord van een 'einiges und ganzes Lehrgebäude'. Nitzsch, *System der Christlichen Lehre*, iv. Zie voor C.I. Nitzsch (1787-1868), *BBKL* VI, 956-959 (H. Lohmann)

Gerretsen bleek Valetons opvatting van dogmengeschiedenis toegedaan te zijn. Uit een brief aan zijn studievriend George Haspels valt namelijk op te maken dat het hem namelijk niet zozeer te doen was om Micron in zijn tijd te plaatsen, als wel om de transcendente en dus transhistorische oorsprong van het geloof in diens denken aan het licht te brengen.⁹¹ Hierbij speelde de ethische assumptie van Gods immanentie een cruciale rol. Die immanentie impliceerde immers dat God in de menselijke geschiedenis te vinden was, tenminste voor wie vanuit het ethische beginsel dacht. Indachtig de dialectiek van immanentie en transcendentie, waar het ethische beginsel vanuit ging, waren voor Gerretsen historicus en theoloog op elkaar aangewezen zonder hun eigen rol te verloochenen. De theoloog behoorde er het zwijgen toe te doen, zolang de historicus zijn feitenonderzoek verrichtte. Dat leek Gerretsen te bedoelen toen hij bij het voltooiën van *Micronius* aan Haspels schreef: ‘Het begint met een streng, droog wetenschappelijk gezicht. Een reeks van feiten overal opgediept en gecontroleerd.’⁹² Het was hem een ware *tour de force* geweest: ‘O die Micron! de man kost me vleesch en bloed.’⁹³ Gerretsen had het echter weten te volbrengen: ‘Na zulke overwinningen, als men uit die indigesta moles van berichten, den man heeft tevoorschijn gehaald dan moest er een feest gegeven worden.’⁹⁴ Op welke wijze en op welk moment vervolgens de theoloog in het spel kwam laat zich moeilijk reconstrueren. Vanuit het ethisch beginsel gedacht is het niet onmogelijk dat zich bij Gerretsen op enig moment een ‘omslag’ heeft voorgedaan, in de zin dat de historische feiten tot spreken kwamen op een wijze die niet verklaard kon worden vanuit hun historische context en die duidde op een transhistorische, een transcendente dimensie. Dat Gerretsen een dergelijke ‘omslag’ gewaar zou zijn geworden laat zich wellicht afleiden uit zijn opmerking dat *Micronius* voor hem een ‘evenement’ was, een verrassende ervaring. Dat een dergelijke ervaring niet ontbloot was van subjectiviteit, daar bleek hij zich terdege van bewust te zijn, evenals van de mogelijkheid dat ‘wishful thinking’ hem parten had gespeeld:

‘Mij lijkt het een evenement - daarom is ze het niet; maar ik wilde ze graag tot evenement hebben, opdat we weer theologie krijgen: een wetenschap met het geloof als vinculum disciplinae.’⁹⁵

⁹¹ Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895, Collectie Haspels, Mw. Josine van Wanroij-Viets te Soest. Voortaan te citeren als CH. Zie voor deze collectie: Groot, A. de, ‘Uit de brieven van George Frans Haspels (1864-1916)’, *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 1 (1993) 1-34. Zie voor G.F. Haspels (1864-1916): *BLGNP* IV 185-186 (A. de Groot).

⁹² Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895.

⁹³ Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895.

⁹⁴ Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895.

⁹⁵ Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895. *Vinculum disciplinae* drukte de samenbindende kracht uit die de theologie zou hebben voor de overige wetenschappen. Dit idee stond centraal in de oratie van La Saussaye waarin hij verwees naar de middeleeuwse notie van theologie als de *commune vinculum*. Zie: La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 514. De formulering die Gerretsen bezigde lijkt afkomstig te

Eveneens besefte Gerretsen dat de ‘omslag’ van geschiedenis naar theologie in *Micronius* ergernis zou kunnen oproepen. Bezondigde hij zich niet aan wat later *category mistake* zou gaan heten, een ongeoorloofde vermenging van heterogene kennisdomeinen?⁹⁶ Daarom stelde hij zich bescheiden op en liet het geheel aan de lezer over het zijne er van te vinden; in het voorwoord van *Micronius* is dan ook niets te vinden van wat hij Haspels toevertrouwd had.

Het idee van een ‘omslag’ paste overigens heel wel in het ethische denken. Zo wees Valeton op het fenomeen dat zich in de menselijke waarneming een ontologische gedaantewisseling kon voordoen: ‘Wanneer iets een zekeren graad overschrijdt, wordt het voor ons iets gansch anders, krijgt het een andere gedaante, doet het zich aan ons voor als een andere wezenheid.’⁹⁷ Gerretsen zelf zou veel later wijzen op een soortgelijke omslag van kwantiteit in kwaliteit, die inherent is aan het ethische beginsel dat immers uitging van de principiële eenheid geest en lichaam.⁹⁸

Uit het voornemen dat Gerretsen met *Micronius* had, sprak onmiskenbaar de ethische theoloog. Hij ging immers uit van de werkelijkheid zoals deze zich voordeed, in de verwachting dat door grondig onderzoek haar transcendente oorsprong te vinden zou zijn. Zijn werkwijze is voor te stellen als een ellips met twee brandpunten die de dualiteit van het ethische denken representeren. Immanentie en transcendentie, natuur en geest, kwantiteit en kwaliteit en in het geval van *Micronius*: historicus en theoloog. Daarbij moet bedacht worden dat deze dualiteit niet principieel van aard was, van dualisme was dus geen sprake. Deze antipoden, of de polaire brandpunten, om bij het beeld van de ellips te blijven, waren wezenlijk op elkaar betrokken; eens zouden zij met elkaar samenvallen hetgeen resulteerde in de figuur van de cirkel. Een ander fenomeen, dat met deze dualiteit verband hield, was dat bij Gerretsen Incarnatie en Opstanding als ijkpunten van geloof fungeerden. Zowel voor La

zijn uit de reformatorische dogmatiek, in het bijzonder die van Melancton. Zie: C.G. Bretschneider ed, *Philip Melancton, Opera quae supersunt omnia* (Halle 1836) III 916.

⁹⁶ ‘Dan komt er een hoofdstuk “Dogmatisch standpunt”, dat zal ekelen. Daar gaat ie spreken over Vleeschwording en Opstanding als dingen waar men iets van weet. Dat moet een geloofshoofdstuk worden.’ Gerretsen aan Haspels, ongedateerd vermoedelijk 1895.

⁹⁷ J.J.P. Valeton jr., ‘De verhouding van Israël’s Godsdienst tot andere Semietische Godsdiensten’, *Eltheto* 60 (1906) 77. De verrassing van een kwalitatieve omslag in het denken ervoer ook de tijdgenoot van Valeton en Gerretsen, Henri Bergson, toen deze tot zijn baanbrekende opvatting van de dimensie tijd als ‘durée’ was gekomen: ‘C’est la notion scientifique du temps, et non pas du tout de la psychologie, que je suis parti. Je suis arrivé à la psychologie, mais je ne suis pas parti’. Alain de Lattre, *Bergson: une ontologie de la perplexité* (Parijs 1990) 9. Het is niet onmogelijk dat Gerretsen iets dergelijks bedoelde met ‘evenement’.

⁹⁸ ‘Nu is de kwestie: kan er vereeniging plaats hebben van het eeuwige met het tijdelijke, van God en mensen? Dat is: is er vereeniging mogelijk van het kwantitatieve, van wat zich beweegt in lucht en ruimte, met het kwalitatieve? Ja. Kwantiteit kan overgaan in kwaliteit. Geluid, bijv. bestaat uit een aantal luchtgolven, luchttrillingen. Die golven, trillingen, kunnen in zekere verhoudingen worden tot muziek. Die luchtgolving kan worden schoon.’ Gerretsen, Inleiding over de Opstanding (1910) VII, 97.

Saussaye als Gerretsen vormden beide momenten het hart van Gods betrokkenheid met Zijn schepping. Dat was het *Anliegen* van Gerretsen als historicus en theoloog, het zoeken naar historische denkvormen als manifestaties van het geloof in Incarnatie en Opstanding, anders gezegd: het christologisch beginsel dat in de ethische denkwereld cruciaal was. Zag de historicus af van alle niet aan het historische object ontleende normativiteit ('Absage des Normativismus', zoals opgeld deed in met name het Duitse historisme⁹⁹), de theoloog kon er niet buiten.¹⁰⁰

De ethische theoloog in Gerretsen bekritiseerde vanuit het christologisch beginsel opmerkelijk vrijmoedig theologen uit het verleden. Dat was al het geval in *Florentius Radewijns* toen hij de kerkvader Augustinus en de scholastieke theologen Thomas van Aquino en Johannes Duns Scotus de maat nam.¹⁰¹ Zelfs de vader van de ethische theologie, Richard Rothe, ontkwam er niet aan.¹⁰² Ook Micron moest het bij Gerretsen op wezenlijke punten ontgelden, hij sprak zelfs van 'fouten':

'Zie ik wel dan ligt de fout bij Micronius' standpunt in zijn Christologie. Het *feit* van de vereeniging van God en mensch in Christus, bepaaldelijk in de verzezen Christus, heeft hij niet als uitgangspunt van zijn theologie genomen. God en mensch, Woord en vleesch staan bij hem onverzoend naast elkander in den persoon van Christus en *blijven* onverzoend naast elkaar staan. Van een *ontwikkeling* in de God-menschelijk persoon des Heeren, een ontwikkeling die op de opstanding uitloopt, weet hij niet af.'¹⁰³

Deze passage maakt duidelijk hoezeer het christologisch beginsel bij Gerretsen als hefboom fungeerde om theologische visies uit hun traditionele verband te lichten. Het doet enigszins verbazen dat Kleyn, noch Valeton, noch recensenten over dergelijke toch wel aanmatigende kritiek gevallen zijn. Vele jaren later zou dat wel het geval zijn bij de behandeling van erflaters van de theologische traditie in Gerretsens *Christologie*. 'Athanasius, Anselmus, de Hervormers, de Orthodoxen, allen worden met een paar penneprikken afgemaakt', verweet een recensent Gerretsen.¹⁰⁴ Zelfs ethische voormannen als Rothe en La Saussaye bleven niet buiten schot. Zij

⁹⁹ M.C. Brands, *Historisme als ideologie: het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap* (Assen 1965) 7.

¹⁰⁰ 'Als geschiedschrijver heeft hij noch te prijzen, noch te laken, maar eenvoudig de feiten te laten spreken [...] Zijn oordeelvellingen worden niet gevraagd. Wil hij ze geven, het zij zoo, maar dan neemt hij voor dat oogenblik een ander karakter aan.' Acquoy, *Handleiding*, 160.

¹⁰¹ Zie: Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 2 en 4 noot 2.

¹⁰² Zie: Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 4 noot 3.

¹⁰³ Gerretsen, *Micronius*, 142-143.

¹⁰⁴ Vellenga, 'Christologie', 298. G.Ph. Scheers sprak van een apodictische toon, 'die hier en daar bijna ridicuul aandoet, vooral wanneer hij een eeuwenoude formulering in enkele zinnen terzijde stelt.' Scheers, 'Dr J.H. Gerretsen', 192. Scheers wees in dit verband op Berkhof die een veel genuanceerder beeld dan Gerretsen had gegeven van een vroegchristelijke theoloog als Athanasius. In diens bekende *Geschiedenis van de kerk* deed hij echter niet onder voor Gerretsen in zijn (ver)oordelende toon. Met Meijering valt te zeggen dat zowel Gerretsen

werden niet gespaard wanneer zij naar het oordeel van Gerretsen het ethische beginsel niet consequent toepasten.¹⁰⁵

De verwachting van Gerretsen dat de theologische interpretatie van Microns geestelijk gedachtegoed ergernis zou oproepen, dat zij zou ‘ekelen’, werd niet bewaarheid. De recensies schonken nauwelijks aandacht aan het dogmenhistorisch exposé. *De Nederlandsche Spectator* was bijvoorbeeld van oordeel dat Gerretsen zich weliswaar als een scherpzinnig dogmenhistoricus had bewezen, maar dat hij per saldo meer beweerde dan hij bewijzen kon.¹⁰⁶ *De Heraut* zag de interpretatie van Gerretsen als een lichte aberratie die echter te vergeven was in het licht van wat hij overigens gepresteerd had; een uiterst milde waardering uit gereformeerde hoek voor een ethische kerkhistoricus.¹⁰⁷ Zou de reformatorische inslag van Gerretsen hier debet aan zijn geweest?

Zowel de *Rechtvaardigmaking door het geloof* als *Micronius* weerspiegelden de wetenschappelijke ambities van Gerretsen als theoloog. Aan beide ligt een heuristisch patroon ten grondslag dat hij ook in zijn latere werk trouw zal blijven en dat nauw verband hield met het ethische beginsel. Door nauwkeurig onderzoek van de feiten, hetzij deze van historische, hetzij van exegetische aard waren, verwachtte Gerretsen empirische verschijningsvormen te kunnen herleiden tot hun transcendente oorsprong. In zijn ogen had theologie tot taak de latente transcendente rationaliteit die ten grondslag lag aan de aardse werkelijkheid, en die aan het einde der tijden in alle volheid openbaar zou worden, plausibel te maken. Cruciaal in deze opvatting is de assumptie dat de transcendente rationaliteit immanent is en dus niet ‘achter’ of ‘boven’ de empirische werkelijkheid te vinden is, maar ‘in’ haar. De theoloog diende dus niet te turen naar hemelen of verre einders, maar de aarde af te tasten als een wichelroedeloper. Daarom behoorde de theoloog zich, zoals in alle wetenschap, voor alles

als Berkhof zich in hun dogmenhistorisch werk nadrukkelijk als dogmatici manifesteerden. Zie: Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’ 1991-192 en E.P. Meijering, *Hendrikus Berkhof (1914-1995): een theologische biografie* (Kampen 1997) 52-53. Overigens bleek Gerretsen, zoals eerder gezegd, zich bewust te zijn van zijn neiging tot apodictische uitspraken. Zie: hoofdstuk I 22-23

¹⁰⁵ Rothe wordt bekritiseerd omdat hij de persoonlijkheid Gods vanuit het ‘zijn’ wilde construeren, een onmogelijkheid sinds de kantiaanse tegenstelling van ‘sein und sollen’. Zie: Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 4 noot 3. Wat betreft La Saussaye, Gerretsen vond diens notie van Christus als de eeuwige ‘Godmens’ te mechanisch. Zie: Gerretsen: *Christologie*, 4-5.

¹⁰⁶ ‘Hij [Gerretsen] legt daarbij veel scherpzinnigheid aan de dag, maar wij meenen dat hij, nu en dan wel eens meer beweert dan hij kan bewijzen. [...] In de uiteenzetting zijner argumenten heeft dr. Gerretsen heel wat te berde gebracht om zijn meening te staven. Waar hij echter in bijzonderheden afdaalt gelooven wij dat hij aan sommige van Micron’s uitlatingen meer gewicht hecht dan zij verdienen.’ *De Nederlandsche Spectator* 13 (1895) 43.

¹⁰⁷ ‘En waar de geachte schrijver hier en daar, zijne eigene ethische denkbeelden in Microns woorden waant terug te vinden, stuiten we op dat subjectieve element, dat de biograaf wel nimmer kan afleggen, maar toch ook den besten biograaf soms parten speelt.’ *De Heraut*, 20 oktober 1895.

grondig te verdiepen in de aardse werkelijkheid om vervolgens op hoop van zegen dáár verder te gaan waar empirisch onderzoek zich genoodzaakt zag halt te houden.

Geen kerkelijke leer

Het is duidelijk dat deze opvatting van theologie de grenzen van de kerkelijke traditie verre overschreed. Zij liet zich door conventies, tradities en autoriteiten niets in de weg leggen. Zij gaf het theologische denken van Gerretsen een idiosyncratisch karakter dat zelfs zijn bewonderende leerling Gerard van der Leeuw tot verzet prikkelde omdat het zo geheel anders was dan hij in de Leidse collegebanken hoorde en het eerder aan Pascal en Kierkegaard deed denken.¹⁰⁸

‘Zijn gedachten. Ze waren gansch anders, dan die van andere theologen. Ze prikkelden mij telkens tot hevig verzet; een verzet, dat eerst langzamerhand voor begrijpen plaats maakte. Ze waren soms duister, soms afdalend in wonderlijke diepten. [...] Maar ze lieten niet los. [...] Ze kwamen, eerst teruggedrongen, later weer boven, één voor één, en bijna elk bracht mee den geur van het leven, den aardereuk van de diepen bodem, waaruit ze waren gegroeid.’¹⁰⁹

Maar het was vooral Gunning met wie hij Gerretsen associeerde: ‘Gerretsen was een theosophisch dogmaticus, nog sterker dan J.H. Gunning.’¹¹⁰

Wars van elk kerkgezag op theologisch gebied was voor Gerretsen de theologie van de gereformeerde theoloog Herman Bavinck wezensvreemd. Hoe rijk van geest, hoe geleerd Bavinck ook was, zijn werk kon immers nimmer een vrije en hoge vlucht nemen omdat de kerkelijke traditie hem grenzen stelde:

‘Met eerbied staan we stil voor de kennis van de hooggeleerden schrijver. Toch is zij in den grond niet anders dan apologie van de Gereformeerde kerkleer. Men kan van tevoren altijd met zekerheid bepalen waar de schrijver uitkomen zal. Het resultaat staat van te voren vast. Er gebeure wat er gebeuren wil, maar Prof. Bavinck komt na korte of langer omhaal van

¹⁰⁸ Zie voor de associatie met Pascal en Kierkegaard: Van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen*, 23.

¹⁰⁹ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 76.

¹¹⁰ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 76. Van der Leeuw zal als student ongetwijfeld van zijn hoogleraar La Saussaye jr. over de theosofische invloeden op diens vader en Gunning gehoord hebben. Zie voor La Saussaye jr. en de theosofie: hoofdstuk III, 99 noot 95. Van der Leeuw kwam overigens in zijn biografische schets over Gerretsen in 1942 niet meer terug op het theosofische karakter van diens denken. Vermoedelijk zou het gebruik van het adjectief theosofisch gemakkelijk verward kunnen worden met de moderne esoterische theosofie, waarvan Gerretsen niets wilde weten, zoals bleek uit zijn kritiek op de *Christian Science*. Zie: J.H. Gerretsen, *Christian science: pro: Marie Hartman; contra: J.H. Gerretsen* (Baarn 1915) en J.H. Gerretsen, ‘Iets over Christian Science’, *Het Nederlandsche diakonaat: maandblad gewijd aan den arbeid der dienende liefde* 7 (1916) 146-160. Zie voor Gunning en de theosofie: Zie: Lieuwe Mietus, *Gunning en de theologie: een onderzoek naar de receptie van de christelijke theosofie in het werk van J.H. Gunning Jr. van 1863-1876* [diss. Kampen] (Gorinchem 2006).

betoog terecht bij de kerkleer. Deze rijke geest heeft zich zelven laten binden en veel van zijn denkkraft wordt daardoor met onvruchtbaarheid geslagen.’¹¹¹

Bavinck was in de ogen van Gerretsen een meikever aan een touwtje dat hem slechts deed rondvliegen of een ‘ballon captif’, die slechts kon stijgen voor zover zijn touwtje dat toeliet.¹¹² ‘Er is weinig principiëls, er is weinig origineels in hem. Bavinck ligt vast, hij heeft zich vastgezet door zijn kerkelijk standpunt’.¹¹³ Bavincks dogmatiek kwam voor Gerretsen dan ook neer op een herhalen in andere woorden van wat al gezegd was.¹¹⁴ In het algemeen waren er weinig verrassingen bij een theologische studie afkomstig van de VU te verwachten: ‘Is de quaestie die behandeld wordt *moelijk*, dan is het een *dik* boek. Maar men weet altijd vooruit: dit is de conclusie.’¹¹⁵ Gerretsen verweet het neocalvinisme en confessionalisme de uitdaging van de moderne wetenschap niet werkelijk onder ogen te willen zien en deze stelselmatig uit de weg gaan.¹¹⁶

Het streven van Gerretsen om ongehinderd door kerkelijke kaders theologie te bedrijven uitte zich ook in het zoeken naar een niet-dogmatisch idioom. Zo sprak hij in *Micronius* van ‘een stabiel-objectief moment in het geloofsleven’ in plaats van

¹¹¹ Gerretsen, *Waar het om gaat*, 16. Het hoeft niet te verbazen dat uit VU-kring op de kritiek van Gerretsen commentaar is geleverd. Dat deed G.C. Berkhouwer nog een kleine vijftig jaar en J. Veenhof ruim zestig jaar later. G.C. Berkhouwer, ‘Bavinck, de Vrije Universiteit en de tragiek’, *Gereformeed Weekblad* 9 (1954) 33; Veenhof, *Revelatie en inspiratie*, 625-626. Zie voor G.C. Berkhouwer (1903-1996): *BLGNP* V, 51-55 (C. van der Kooi). Wat betreft de bewondering van Gerretsen voor Bavinck: ‘Hebt u Haspels’ Weerloosheid reeds gezien. Een zwaar stuk werk. Wat een materie is hier bij elkaar gegaard. Benijdbaar! Bavinck’s 4^e deel is uitgekomen. Wat zijn dat voor koppen. Berstens toe gevuld. Wat een pijpen in dat orgel!’ En voorts: ‘Toch is er iets eentoonigs in het boek. Men weet altijd waar hij uit zal komen.’ Gerretsen aan Buytendijk, 7 juni 1901. De kerkelijke leer verhinderde Bavinck en ook Kuypers door te dringen tot de kern van theologische problemen, meende Gerretsen: ‘Ik sluit me nauw aan de vaderen aan. De gereformeerden krijgen gelijk, nl in beginsel. Bavinck en Kuypers niet. Die zijn niet doorgedrongen tot ‘des Pudels Kern’ en zijn door hun noodlottig kerkelijk standpunt genoodzaakt alles, en de zwakste punten natuurlijk het meest, te verdedigen.’ Gerretsen aan Buytendijk, 9 februari 1909.

¹¹² Gerretsen aan Buytendijk, 27 maart 1905. Het laten rondvliegen van een meikever aan een touwtje was een populair Oudhollands kinderspel. Voor Gerretsen hadden noties als opstijgen en vliegen een symbolische betekenis: ‘Toen je over dat vliegen schreef moest ik lachen. Mijn droom was in vroeger tijd ook gedurig dat ik vliegen kon. Vliegen dat was mijn ideaal. En dat is juist. Alle gebondenheid is verkeerd. Wij mogen niet gebonden zijn. Wij zijn voor een wonderlijke vrijheid geroepen. Tot koninklijke heerschappij.’ Gerretsen aan Wilma, ongedateerd, vermoedelijk 1904.

¹¹³ Gerretsen aan Buytendijk, 27 maart 1905.

¹¹⁴ ‘Dogmengeschiedenis + apologie der afzonderlijke leerstukken der Gereformeerde Kerk.’ Gerretsen aan Buytendijk, 27 maart 1905. Een oordeel dat de steil-orthodoxe Buytendijk overigens met Gerretsen deelde: ‘Maar dit weet ik: indien ’t nog noodig ware mij tot een anti-dogmaticus te maken, de lezing van Bavinck’s ‘Gereformeerde Dogmatiek’ daartoe een probaat middel geweest zou zijn.’ Buytendijk aan Gerretsen, 2 maart 1905. Dit is overigens het enige fragment dat van een brief van Buytendijk aan Gerretsen bewaard is gebleven. Gerretsen bestudeerde Bavincks dogmatiek overigens uiterst nauwkeurig, zoals blijkt uit een aantekenschrift. CG 475 doos 1.

¹¹⁵ *Synthese* [bijbelcursus] (1916) schrift XVII, 39.

¹¹⁶ ‘Zij [de kerk] is onmachtig gebleken de geweldige crisis waarin de wetenschap haar gebracht heeft door te komen. De kerk heeft het wereldleven niet intrinsiek kunnen overwinnen.’ Gerretsen aan Buytendijk, 2 mei 1904.

‘rechtvaardigmaking’.¹¹⁷ Een ander sprekend voorbeeld is uit zijn laatste studie *God en de materieële wereld* waar hij de term ‘ethisch defekt’ gebruikte voor zonde.¹¹⁸ Zijn voorkeur voor gewone taal liet zich ook gelden in prediking en pastoraat. Bijbelse beelden waren voor Gerretsen niet heilig, integendeel, ook zij konden verwelken en aan zeggingskracht inboeten. Was het daarom niet geraden naar eigentijdse beelden te zoeken? zo vroeg hij zich af. Beelden die uit het leven gegrepen waren. Sprak de trouw van een hond niet meer tot de verbeelding dan die van een schaap?¹¹⁹

Van historicus naar theoloog

Na *Micronius* zette Gerretsen een nieuw onderzoeksproject op, waarbij Kleyn hem van advies diende.¹²⁰ Het is nooit tot uitvoering gekomen. Twee gebeurtenissen zijn daar wellicht debet aan geweest. Ten eerste het vroegtijdig overlijden van Kleyn in 1896 en ten tweede de benoeming van S.D. van Veen tot diens opvolger. Gerretsen bleek daar niet onder gebukt te gaan, eerder toonde hij een zekere opluchting.¹²¹ Zou hij een reus als Kleyn ooit hebben kunnen evenaren? De opluchting lijkt echter vooral voortgekomen te zijn uit het besef niet in de wieg gelegd te zijn voor de wetenschap. ‘Ik ben geen wetenschappelijk academisch man. Ik heb dit altijd gevoeld. Nu weet ik het en ik heb de wetenschap als zoodanig er aan gegeven. Ik zal nimmer professor worden of ze moesten me de catheder in geeselen’ beled hij

¹¹⁷ ‘Met opzet formuleeren we deze vraag aldus. Wij hadden ze ook in andere termen kunnen stellen en wel in deze: kent Micronius alleen de heiligmaking, of gaat bij hem aan de heiligmaking de rechtvaardigmaking vooraf? Doch wij verkiezen de eerstgenoemde formulering, 1° omdat de rechtvaardigmaking en heiligmaking dogmatische termen van vlottende beteekenis zijn en alzoo licht tot misverstand aanleiding kunnen geven, 2° omdat wij in ons antwoord dan nauwer aan Micron’s gedachten kunnen aansluiten.’ Gerretsen, *Micronius*, 117.

¹¹⁸ ‘Ik gebruik hier bij voorkeur het woord “ethisch defekt” omdat een ander woord b.v. zonde geheel de voorstellingenreeks, die men gemeenlijk met dit woord verbindt, zou te voorschijn roepen en dit tot misverstand aanleiding kan geven.’ Gerretsen, *God en de materieële wereld* (Baarn 1915) 14 noot 1. Hij gebruikte deze term al eerder in hetzelfde verband. Zie: Gerretsen, *De val des menschen*, 47.

¹¹⁹ ‘Wij moeten de beeldspraak van de H. Schrift vernieuwen. Wij moeten weer krijgen onze eigen gelijkenissen die tot ons spreken. B.v.b het beeld uit de H. Schrift van den herder en de schapen, voldoet niet meer. We kunnen de gedachte wel nà-voelen, wij kunnen het beeld aesthetisch grijpen, maar tenslotte is het ons toch vreemd. Als wij lezen: ‘Hij roept zijne schapen bij name’, is dit vaag voor ons; het is eene abstractie [...] Wij zouden misschien moeten zeggen: ‘Hij roept zijn hond.’ De hond komt onmiddellijk en volgt zijn meester.’ [...] In het oosten zou dit beeld cru zijn geweest, omdat de hond in het Oosten een slechte reputatie had, maar voor ons is er in het beeld van den hond iets aangenaams. In den catechismus van Kohlbrügge, in het derde gedeelte, over de dankbaarheid is het antwoord op de vraag: Wat is het dankbaarste schepsel? De hond.’ [‘Fr. Was ist das dankbarste Geschöpf Gottes? Antw. Der Hund.’ F.H. Kohlbrügge, *Erläuterende und befestigende Fragen und Antworten der Heidelberger Catechismus* (Elberfeld 1851) 151]. Gerretsen, Inleiding over de Opstanding (1910) VII, 94-95.

¹²⁰ Zie: Kleyn aan Gerretsen, 5 december 1898.

¹²¹ ‘Zeer gelukkig is [...] dat ik geen opvolger van Kleyn ben geworden.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar van 1896.

Buytendijk.¹²² Zijn gevoel van wetenschappelijk onvermogen spitste zich bij Gerretsen toe op bronnenonderzoek:

‘Ik heb te weinig perkament in mijn vel. Ik kan geen garnalen pellen. Onmogelijk. Verder kan ik niet botaniseeren. Ik kan op een heuvel klimmen en in een boom gaan zitten en dan roepen: hè, kijk eens, o, en dan probeeren te zeggen wat ik zie. Maar bladluizen vangen kan ik niet.’¹²³

Het was Gerretsen allemaal te laag bij de grond, een rondscharrelen in de feiten; van het aan de universiteiten heersende positivisme wilde hij verre blijven.¹²⁴

Wat bedoelde Gerretsen hier met ‘positivisme’? Sloeg het op ‘rondscharrelen in de feiten’? Of had hij iets anders op het oog, positivisme als levensbeschouwing die, zoals bekend, terugging op de Franse denker Auguste Comte?¹²⁵ Voor Comte was de oorsprong van godsdienst niet in de hemel te zoeken, maar op aarde te vinden. Godsdienst was een algemeen menselijk fenomeen. Met positivistisch kon Gerretsen dan ook bedoeld hebben dat aan de openbare theologische faculteiten, met name die van zijn alma mater, de transcendent oorsprong van het geloof, misschien wel niet in theorie maar dan toch wel in feite veronachtzaamd werd door haar als een pro memorie in de beschouwingen te verdisconteren.¹²⁶ Men moest zich dan ook niet verbazen, zo schreef Gerretsen aan Buytendijk, over oppervlakkigheid en moralisme onder predikanten.¹²⁷

‘Van het gewone soort orthodoxe dominé’s heb ik, tegen U gezegd, een afkeer. Ik mis de verslagenheid. [...] Het zijn optimistische Pelagianen. Dat menschen met een enigszins diep zieleleven wegloopen onder de oppervlakkige prediking der "onzen" is voor mij geheel natuurlijk. Ik zal hier tegen de oppervlakkigheid moeten strijden. Men vindt het hier nog zoo natuurlijk, dat God genadig is. Maar kent men dan zijn eigen zonden wel en Gods heiligheid? Iemand met een gezond verstand kan eigenlijk, volgens hen niet twijfelen aan Gods genade. Uit Gods goedheid deduceert men met wiskunstige zekerheid, dat Hij behouden moet. Het is

¹²² En: ‘Ik ben van plan een studie over de kerk te gaan schrijven. Maar niet wetenschappelijk met citaten en aanhalingen en noten en verwijzingen. Dat kan ik niet.’ Gerretsen aan Buytendijk, 27 juli 1899.

¹²³ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk juli 1900.

¹²⁴ ‘Dan was ik in de feiten blijven rondscharrelen en had mee gaan doen aan het theologisch positivisme dat onze universiteiten bederft.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar van 1896.

¹²⁵ Zie voor de rol die het positivisme speelde in het theologisch discours in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland: Kaat Wils, *De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse cultuur 1845-1914* (Amsterdam 2005) 220-264.

¹²⁶ Wat zich volgens Gerretsen bij theologen voordeed, zag hij als een algemeen verschijnsel: ‘Als stemming en aandoening mag er nog bij velen van religie sprake zijn, als grondlegend levensfeit, dat denken en willen beheerscht, niet.’ Gerretsen, *Altruïsme* 10 [lezing NCSV-conferentie in Nunspeet, ongedateerd, vermoedelijk 1900.]. HGA, CG inv. nr. 2. Het is niet onwaarschijnlijk dat Gerretsen zijn kennis van het positivisme ontvangen heeft van Tj. Cannegieter, die zich als modern theoloog met het positivisme heeft bezig gehouden. Zie: Wils, *De omweg van de wetenschap*, 226 en 232.

¹²⁷ ‘De oppervlakkigheid is vreselijk onder de predikanten - het moralisme afschuwelijk.’ Gerretsen aan Buytendijk, voorjaar 1898.

een som geworden. Men verbaast zich niet over genade. Geen wonder, dat diepergaanden neiging hebben afgescheiden te worden.’¹²⁸

Gerretsen miste bij hen verslagenheid over eigen zondigheid en verlegenheid over Gods goedheid. Onder zondigheid verstond Gerretsen niet zozeer wat men fout *deed*, maar de volstrekt scheve verhouding waarin de mens tot God stond.¹²⁹

Zijn afkeer van een ‘positivistische’ theologie verklaart ook de uithaal naar zijn leermeester Cannegieter, die in zijn dogmatiek schepsel en schepper een gelijkwaardige positie gaf en daarmee op weg was om de tegenstelling tussen transcendent en immanent op te heffen.¹³⁰ Dat maakt begrijpelijk waarom hij Valeton, die als ethisch theoloog deze tegenstelling eerbiedigde, niet rekende tot de ‘positivistische theologen’.¹³¹ Verraadt deze kritiek op de academische theologie toch niet een zekere ambivalentie? Was hij niet teleurgesteld in het uitblijven van respons op wat hem met *Micronius* voorgestaan had? Of zat hem de kritiek dwars van de moderne Groningse kerkhistoricus J. Reitsma die hem haastwerk had verweten?¹³² Had Gerretsen maar de vermaning van Horatius in acht genomen om een

¹²⁸ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk 1895. Hij ergerde zich in dit opzicht ook aan zijn charismatische tijdgenoot Frank Thomas: ‘[...] Het verbaasde mij zoo weinig specifiek Christelijk’s hier gevonden te worden. De inhoud is voortdurend humanistisch-moreel. Diepe Schriftkennis spreekt er niet uit. [...] Ik werd er een beetje ongelukkig van onder het lezen. Ik dacht: wat hebben wij toch een mager Christendom. Alles wordt zoo vervlakt. Hier hebben wij nu een geschrift van een der voorgangers van onzen tijd en wat loopt hij er losjes over heen. Hieruit blijkt weder ten duidelijkste, dat wij twee dingen noodig hebben, Schriftkennis en studie. Niet in het minst een zich verdiepen in de beginselen der Reformatie. Er zijn in Genève wel eens diepere tonen aangeslagen, dan ons hier tegenklinken. Op allerlei manieren lijden zij een weinigje aan oppervlakkigheid. [...]’ Gerretsen, ‘Voor de leestafel: Frank Thomas, *Ouders en kinderen*, Amsterdam 1906’, *’s-Gravenhaagsche Kerkbode* 21 (1906) 17 nov. 1906.

¹²⁹ ‘Een van de dingen, waarvan God mij in de loop van mijn leven ten diepste overtuigd heeft, is dit, dat ik een zondaar ben voor Hem. Geeft wel acht op wat ik zeg, ik spreek niet over verkeerde *daden*, maar over een verkeerd *zijn*.’ [cursivering door mij] Gerretsen, *Gedachteniswoord uitgesproken des avonds 7 uur in de Grootte Kerk te ’s Gravenhage den 7en mei 1916* (Den Haag 1916) 4.

¹³⁰ ‘Daar is in Utrecht die wanhopige Cannegieter, met zijn: godsdienst is gemeenschapsleven tussen Schepper en schepsel. De Schepper aan het schepsel en het schepsel aan de Schepper als twee gelijkwaardige partijen. Er is geen gevoel van zonde, maar nog niet eenmaal van afstand tusschen God en mensch bij dezen man’. Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk uit december 1900. Voor Gerretsen was het heersende positivisme in de theologie een uitvloeisel van het pelagianisme: ‘Ik kan het Pelagianisme van onze dagen niet goed uitstaan. Het Pelagianisme is de ketterij bij uitnemendheid. Moeder van alle ketterijen te beginnen bij het Arianisme. Neven-elkander-stelling van God en mensch. Adam is door Pelagianisme gevallen. Men weet niet meer, dat God God is. Maar als men deze dingen zegt dan maakt een valsch gereformeedendom zich van de dingen meester.’ Gerretsen aan Buytendijk, 26 april, vermoedelijk 1896. Waarschijnlijk heeft Gerretsen de uitdrukking ‘Moeder van alle ketterijen’ ontleend aan La Saussaye’s *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten* die hij in de uitgave van Valeton zeker gekend zal hebben. Zie: ‘De pretensie van het eindige verstand, om buiten het geweten om, over waarheden des gewetens te richten, deze pretensie, welke de moeder is van alle groote ketterijen, die de Kerk ondermijnen, van het Arianisme zoo wel als van het Pelagianisme.’ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 43.

¹³¹ ‘Valeton is de eenige die wat beteekent.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar van 1896.

¹³² ‘Ik heb deze studie, althans wat het biografische gedeelte betreft, een proeve van bewerking genoemd. Ik weet niet, hoeveel tijd dr. G. aan dezen arbeid heeft besteed, maar blijkbaar is hij veel te haastig geweest om het door hem opgeteekende en bijeengebrachte uit te geven. Hij had nog veel meer moeten uitzoeken, veel meer moeten opsporen, wat door hem nu onafgewerkt en in schemerlicht gelaten wordt. En als hij, wat bij elk historisch werk

werk eerst het licht te laten zien als het voldoende rijp was - ‘nonum prematur in annum’ - dan was *Micronius* wellicht een voldragen studie geworden, oordeelde de Groningse kerkhistoricus streng.¹³³ Haastwerk, terwijl Gerretsen van mening was Herculesarbeid verricht te hebben. Een oordeel dat bij hem zijn sporen zal hebben nagelaten, ontvankelijk als hij was voor kritiek. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de verzuchting die hij slaakte toen hij jaren later bezig was met zijn grote werk over de leer der rechtvaardigmaking: ‘Ik wil mijn boek toch nu nog eens eenmaal omwerken, in de hoop, dat het dan de graad van volkomenheid zal hebben bereikt, die het voor uitgave geschikt zal maken’, en daarbij tevens de wens uitsprak: ‘Ik hoop zoo dat u [Buytendijk] de uitgave zult beleven. Maar ik mag niet haasten. Ik heb al zooveel door haast in mijn leven bedorven dat ik nu eens rustig de dingen wil door en afwerken.’¹³⁴ Verraden deze ontboezemingen ook niet een knagende onzekerheid over zijn wetenschappelijke vermogens?

Hoe het ook zij, de wetenschap had voor Gerretsen voorlopig afgedaan. Haar plaats leek ingenomen te zijn door de kunst. Hij wijdde zich in het bijzonder aan de schilderkunst, wat leidde tot een artikel dat in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* verscheen.¹³⁵ Maar toch liet de theoloog in Gerretsen zich niet wegcijferen en leidden kunst en theologie een symbiotisch bestaan in het kunsthistorisch panorama dat hij in dit artikel schetste. Was het dat ook niet wat hem als theoloog voor ogen stond? Hij wilde niet meer ‘professoraal’, maar ‘profetisch’ spreken.¹³⁶ Profetisch betekende voor Gerretsen gericht-zijn op de komst van het Koninkrijk Gods.¹³⁷ Juist dit ‘profetische’ spreken bleek hem weer terug te brengen naar zijn alma mater, waar men geacht werd ‘professoraal’ te spreken.

van eenigen omvang een vereischte is, daarbij het nonum prematur wat meer in acht had genomen, dan zou hij ook minder blootstaan aan gegronde bedenkingen tegen de vorm van zijn voorstelling en allerlei ondoordachte uitdrukkingen. Hij heeft Micron een man van betekenis *genoemd*, en terecht, maar dezen man op verre na niet *gegeven* wat hem toekomt. Moge dat nog geschieden.’ Reitsma, ‘Dr. J.H. Gerretsen, Micronius’, 96-97.

¹³³ De oorspronkelijke frase luidt: ‘nonumque prematur in annis’, Horatius, *Ars Poetica* 385.

¹³⁴ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1904. In het onrustige Den Haag kon Gerretsen wel eens verlangen naar de stilte van de pastorie van Buytendijk in IJsselstein: ‘Maar het is hier zoo rumoerig, vreselijk, ik sla de menschen als vliegen van me af. Voor extra dingetjes krijgen ze mij weinig of niet. Maar er is een voortdurende soesa, dan denk ik aan IJsselstein en dan zou ik vleugels willen hebben en mij daar willen nestelen op die studeerkamer met het gezicht op de kerk. Rustig denkende, schrijvende door geen geluid gestoord - lezen en bidden, bidden en lezen.’ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1902.

¹³⁵ Gerretsen, ‘Tets over schilderkunst’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 34 (1897) 199-233.

¹³⁶ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar 1896.

¹³⁷ ‘Prediken wij? Zijn wij liturgen of zijn wij predikers? Opzieners of profeten? In het Protestantisme worstelt de liturg met den profeet. Dat de profeet het winne, dat het Godsrijk kome! O God, geef ons profeten!’ Gerretsen, ‘De prediking der Opstanding in de Gemeente’, *Eltheto* 54 (1900) 94.

Professoraal of profetisch?

Wat was het geval? In 1898, het jaar waarin hij zijn intree deed in Den Haag, was hij door enige Utrechtse studenten benaderd om een serie lezingen dogmatiek te geven.¹³⁸ Gerretsen vond het een pijnlijk verzoek, pijnlijk voor de theologische faculteit: ‘Kunnen zij dan niet geven wat de studenten begeeren?’¹³⁹ Deze opmerking lijkt te passen in de negentiende eeuwse traditie van Utrechtse theologisanten om de inspiratie, die zij meenden te missen bij hun hoogleraren, te compenseren door zich in studiegezelschappen te verenigen.¹⁴⁰ Hij blijkt enkele lezingen gegeven te hebben, maar daar zal het bij gebleven zijn.¹⁴¹ Een paar jaar later, in 1903, bereikte hem opnieuw een verzoek om naar Utrecht te komen, ditmaal van het studentengezelschap *Eltheto*.¹⁴² Het werd een serie van zes wekelijkse lezingen over de leer der rechtvaardigmaking, waar hij niet weinig werk van maakte.¹⁴³ Naar het oordeel van één der deelnemers moeten deze lezingen een belevenis zijn geweest:

‘Ik kende Gerretsen van Februari 1903. Toen zaten wij, jonge theologen, opgepakt boven in ‘t zaaltje van het Militaire Tehuis in het Wed [onder de Dom] te Utrecht. En onder de gaslamp stond die kleine man te graven in de diepten van den Romeinenbrief. Het was voor mij een openbaring. Ik kende wel enkelen, die toen dweepten met Gerretsen in Den Haag en was er daardoor wat aarzelend heengegaan. Maar dit was nu een Schriftgeleerde, die in den kolk dook om parels op te brengen.’¹⁴⁴

¹³⁸ ‘[...] Gisteren avond kreeg ik van eenige studenten uit Utrecht een verzoek of ik eens in de maand dogmatische kwesties met hen wilde bespreken vanuit Den Haag [...]’ Gerretsen aan Buytendijk, voorjaar 1898. Deze studenten behoorden tot de vriendenkring *Septemviri* en waren via één van hen, H.C. Hogerzeil, zwager van Gerretsen, met hem in contact gekomen. J. Riemens aan C.F.J. Antonides, 21 augustus 1972. Brief is in het bezit van de auteur. Volgens Riemens benaderden zij Gerretsen uit onvrede met het onderwijs in de dogmatiek. Zie voor J. Riemens jr. (1875-1974): *BLGNP* VI, 245-246 (B. de Boer).

¹³⁹ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk januari 1898.

¹⁴⁰ Frits Broeyer, ‘Studenten en het theologisch métier, een tweeluik: 1. theologische disputen als leerschool voor later: Secor en Borger’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 11 (2008) 1.

¹⁴¹ Volgens Riemens zijn er verscheidene avonden geweest waarop niet alleen dogmatiek, maar ook vragen over bijbelkritiek aan de orde kwamen. Zie: Riemens aan Antonides.

¹⁴² Zie voor het gezelschap *Eltheto* en het gelijknamige maandblad: J.A. Woudenberg, *Uw Koninkrijk kome: het Utrechts Studenten-Zendingsgezelschap Eltheto Hè Basileia Sou (1846-1908)* [diss. Utrecht] (Zoetermeer 1994). De serie lezingen werd aangekondigd in het *Bijblad* van *Eltheto* 57 (1903) 4 iv, waarbij de hoop werd uitgesproken ‘dat velen, ook niet-theologen, van deze gelegenheid gebruik zullen maken om alzo bevrediging te vinden voor hunnen behoefte aan een stuk levensdogmatiek’. De eerste lezing vond plaats op 23 februari 1903 om 19.30 uur, de laatste op 30 maart 1903.

¹⁴³ ‘[...] als ik u zeg dat ik alle beschikbare tijd samentrek op mijn lezingen voor *Eltheto*. Ik heb er nu drie af. Zij zullen naar alle waarschijnlijkheid vijf in getal worden, misschien zes. 23 Februari beginnen ze.’ Gerretsen aan Buytendijk, 1 februari 1903. En: ‘Ik heb het verbazend druk met mijn lezingen [...] vanavond moet ik weer naar Utrecht voor no 4.’ Gerretsen aan Buytendijk, 16 maart 1903.

¹⁴⁴ De Vrijer, ‘Een herinnering aan dr. Gerretsen.’ J.J. Buskes jr. nam de tekst van De Vrijer vrijwel letterlijk over in zijn: *Overpeinzingen van een Grote Stads-dominé* (Den Haag 1949) 17.

Het bleef evenwel bij deze lezingen, ondanks de vele waardering die Gerretsen ten deel viel.¹⁴⁵ Had zijn optreden in Utrecht in de faculteit toch de ergernis gewekt die hij bij het eerste verzoek in 1898 voorzien had?¹⁴⁶ In elk geval was zijn naam als docent gevestigd. Dat bleek bijvoorbeeld toen de synodale commissie voor de benoeming van kerkelijke hoogleraren, die in maart 1903 bijeenkwam om een voordracht op te stellen ter vervulling van de vacature E.H. van Leeuwen in Utrecht, een adres van 36 studenten ontving ter adhesie van Gerretsen, studenten die onder de indruk waren gekomen van zijn eerste lezing.¹⁴⁷ De actie had evenwel niet het gewenste resultaat: Gerretsen kwam wel op de groslijst, maar hij verscheen niet op de uiteindelijke voordracht.

Gerretsen bleek niet alleen als docent, maar ook als mens een opmerkelijke aantrekkingskracht te bezitten voor al wie jong was. ‘We vonden een man, vol jeugdig leven, vol van geloof: van een streng, onverbiddelijk, paradoxaal en meedogenloos geloof, maar tegelijk vol begrip van wat ons vervulde, vol sprankelend leven’, herinnerde Van der Leeuw zich.¹⁴⁸ Het waren zijn authenticiteit en integriteit die imponeerden: ernst was echte ernst en vrolijkheid was echte vrolijkheid; hij was jong met de jongeren en kind met de kinderen. Zo kon het gebeuren dat hij in een kinderdienst zijn jongste dochtertje hoog op de preekstoel tilde en zei: ‘Dit is mijn jongste, Victoria.’¹⁴⁹ Dat een dominee dat deed, moet een onvergetelijke indruk gemaakt hebben. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit wat W.A. Zeydner als kind ervoer. Hij herinnerde zich Gerretsen als een ‘ernstigen, zwartgebaarden man die zoo diep kon zuchten.’¹⁵⁰ Maar nog indrukwekkender en onvergetelijker waren de stemoefeningen die

¹⁴⁵ Zo stond in *Eltheto* te lezen: ‘Dit laatste [de zes lezingen over de Rechtvaardigmaking] was iets bijzonders. Nog nooit was voor *Eltheto* een *reeks* voordrachten gehouden over een wetenschappelijk onderwerp. Maar de proef mag bijzonder geslaagd heeten, want de belangstelling was groot en Dr. Gerretsen wist ons te boeien, zoodat we meer dan ooit het belang ook van dogmatische vragen gevoelden. ‘t Was een succes voor de spreker, maar ook voor *Eltheto*, want de weg schijnt gevonden om ons gezelschap te maken tot iets meer dan een Vereeniging, waar men zich bijvoegt, omdat het gewoonte is, maar niet omdat men haar vergaderingen wil bezoeken.’ ‘57ste Jaarverslag van het Utrechtsche Studenten-Zendinggezelschap’, *Eltheto* 57 (1903) 134.

¹⁴⁶ ‘Het zal wel eenige verontwaardiging wekken in de kringen in Utrecht als men hoort dat ik uit Den Haag kom om de studenten te helpen.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk januari 1898.

¹⁴⁷ Brief van 16 maart 1903. UA, AAS, Stukken inv. nr. 2026. De brief kwam op het nippertje binnen wat de indruk wekt dat dit adres een ‘geregisseerde’ actie was tegen een eerder binnengekomen adres van 62 confessionele studenten; Gerretsen had nog maar één lezing gegeven.

¹⁴⁸ Van der Leeuw, ‘Herinnering aan de catechisatie’, 76.

¹⁴⁹ ‘Zo werd ik ook eens opgetild boven de preekstoel, beneden me een kerk vol kinderen en mijn vaders stem ‘Dit is mijn jongste, Victoria’, *Herinneringen van V.C. Kolff-Gerretsen* 1912-1994. Manuscript is in het bezit van de auteur.

¹⁵⁰ W.A. Zeydner, ‘Dr. J.H. Gerretsen en de Liturgie’, *Rotterdamsche Kerkbode* 58 (1939) 50. W.A. Zeydner (1890-1965) was predikant en praeses van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Omstreeks 1899 had Gerretsen problemen met zijn stem die hij door verkeerd gebruik geforceerd had. De logopedische behandeling, die hij vervolgens moest ondergaan, ervoer hij alsof hij zich een nieuwe stem moest verwerven. Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1899. Naar hij aan Haspels schreef, sprak hij van nature te haastig: ‘Ik doe nu

Gerretsen in de duinen hield. In de oren van de jonge Zeydner en zijn vriendjes klonken deze als indianengehuil. Onweerstaanbaar om in hun spel niet na te bootsen. ‘Maar’, zo vervolgde Zeydner, ‘wat een verrassing, wanneer die geweldige ernstige man zoo vrolijk en jongensachtig met ons mee kon doen. Je stond bij Gerretsen steeds voor verrassingen. Een kind waardeert ieder mensch die werkelijk vader is en dat was Gerretsen voor zijn kinderen en geestelijk voor zijn leerlingen.’¹⁵¹

‘Wie leerling van Gerretsen was, droeg heel zijn leven zijn stempel’, schreef de Hervormde predikant J.J. Buskes jr. in 1946.¹⁵² De jonge Haagse predikant wist kennelijk tot de verbeelding van jongeren te spreken. Van der Leeuw - nauwelijks de kindertijd ontgroeid - was bijvoorbeeld zo onder de indruk van een preek over Hemelvaart geraakt dat hij er als volwassene, naar zijn zeggen, nog steeds op kon teren.¹⁵³ Gerretsen zou na zijn vroege dood in 1923 een stille gesprekspartner voor Van der Leeuw gebleven zijn en op zijn sterfbed was zijn naam vaak op diens lippen.¹⁵⁴ Zoals al gezegd, was Van der Leeuw als gymnasiast al onder de indruk van de jonge predikant : ‘Dat was nu een man die geloofde. En toch was hij

spreekoefeningen, wanhopig lastig die r enz. Maar het moet. Het zal mij ordelijker maken, regelmatiger, rhythmischer. De galop moet er uit.’ Gerretsen aan Haspels, 30 augustus 1899.

¹⁵¹ Zeydner, ‘Dr. J.H. Gerretsen en de liturgie.’ De door Zeydner opgemerkte aspecten in de persoon van Gerretsen, te weten ontzagwekkend en ontwapenend, werden treffend verwoord door zijn leerling A.R. Rutgers. ‘O teeder kinderlijk kind van Jezus! O machtige ceder van den Libanon! O wagen Israëls en zijn ruiters! Gij zijt gevallen en gij liet een herderloze schare achter; maar gij zijt niet vruchteloos bezweten!’ A.R. Rutgers, ‘In memoriam dr. J.H. Gerretsen 18 Jan. 1867-17 Nov. 1923’, in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 29.

¹⁵² J.J. Buskes jr., *Een vreemdeling in een vreemd land: de strijd om het Koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutgers* (Amsterdam 1946) 3. Zie voor J.J. Buskes jr. (1899-1980): *BLGNP* V, 102-104 (E.D.J. de Jongh). Als bekendste catechisanten van Gerretsen kunnen in alfabetische volgorde genoemd worden: de Amsterdamse theoloog W.F. Golterman (1898-1990), zie voor hem: *BLGNP* V, 208-209 (A.G. Hoekema); de Groningse godsdienstfenomenoloog G. van der Leeuw (1890-1950), zie voor hem: *BLGNP* I, 114-120 (J.D.J. Waardenburg); de Rotterdamse predikant A.R. Rutgers (1883-1942), zie voor hem: A. Bekkenkamp, *Rutgers met de baard: het levensverhaal van een pastor intrepidus 1883-1942* (Enschede 1997) en de Leidse nieuwtestamenticus J. de Zwaan (1883-1957), zie voor hem: *BLGNP* IV, 471-474 (M. de Jonge).

¹⁵³ G. van der Leeuw, *Dogmatische brieven* (Amsterdam 1955²) 101. Waarschijnlijk hoorde Van der Leeuw deze preek op Hemelvaartsdag 1 juni 1905 toen hij vijftien jaar was. Hemelvaart. preek 1 juni 1905, nr. 424, CG doos 1. De preek is later uitgegeven in: Smelik, *Dorsten naar God*, 193-204. A.A. van Ruler haalde de preek aan in zijn *Het leven een feest: meditaties over kerkelijke feesten* (Nijkerk 1972) 105-109. Later is zij opgenomen in: Hans Bouma ed, *Tongen als van vuur* (Kampen z.j. [1980]) 34-36.

¹⁵⁴ ‘Zo draag ik niet een stukje van Van der Leeuw en van Noordmans met mij mee, maar zij zijn de vrienden met wie ik telkens in gedachten spreek. Dit gesprek loopt niet af wanneer de dood scheiding maakt; het wordt in het gehele leven voortgezet. Ook Van der Leeuw had een soortgelijke ervaring met Gerretsen. In het gehele leven van Van der Leeuw werd dit gesprek gevoerd.’ W.A. Zeydner aan O. Noordmans, 2 december 1950, Noordmans VW IX-B, *brieven* 899. Zie ook: W.A. Zeydner, ‘Pioniers’, *In dienst der kerk: maandblad van de organisatie voor hervormde gemeenteleden* 13 (1960) 10. De Utrechtse psychiater H.C. Rümke wist over de betekenis van Gerretsen voor Van der Leeuw te vertellen: ‘Gerr[e]tsen was voor hem [Van der Leeuw] zijn meester op godsdienstig gebied, zoals Kristensen zijn leidsman was op het gebied der theologische wetenschappen.’ H.C. Rümke, ‘Ter herinnering’, *De nieuwe stem: maandblad voor cultuur en politiek* 6 (1951) 91. Gerretsens leerling Jan Taal had eenzelfde ervaring als Van der Leeuw: ‘Er gaat bijna geen dag voorbij, dat ik niet aan hem denk. Zijn getuigenis is het geweest, dat mij overal vergezeld heeft en de oorzaak is geweest, dat de smeulende vlam van mijn geloof nooit geheel is uitgedoofd.’ Taal, *Door vrij denken tot christelijk geloven*, 197.

een man! Zijn geloof was niet de laatste toevlucht van een zwakken geest - het was een forsche, soms gewelddadige werkelijkheid. Dat zagen we niet elken dag. We hadden veel critiek op de ‘geloovigen’ en hadden wel gaarne gezegd dat we nooit een echte hadden ontmoet. Maar hier was er één!’¹⁵⁵ Een observatie, die een frappante overeenkomst vertoont met hetgeen Gerretsen eens studenten voorhield: ‘De bijbel is een boek van wil, van moed, van kracht, van kunnen. Godsmannen zijn zedelijke geweldenaars. Godsmannnen zijn reuzen.’¹⁵⁶ Gewelddenaars als Simson, voor wie hij een zwak scheen te hebben.¹⁵⁷

Terug naar de voordracht voor het professoraat in Utrecht

Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij de Utrechtse voordracht van Gerretsen in 1908 gewezen werd op zijn charisma als docent. De gehele faculteit deelde de mening dat Gerretsen een man van bezieling was ‘van wien [...] kracht en invloed op zijne leerlingen zal uitgaan.’ En voorts: ‘Uit zijn laatst genoemd werk blijkt zonder twijfel, dat het onderwijs in de studie van het Nieuwe Testament bij hem in goede handen zal zijn, terwijl zijn persoonlijkheid met grond doet verwachten, dat dit ook met het onderwijs in de Oud-Christelijke letterkunde en de Encyclopaedie der Christelijke Godgeleerdheid het geval zal zijn.’¹⁵⁸ Maar leefde er ook niet enige vrees dat zijn creatieve geest wetenschappelijke nuchterheid in de weg zou staan? Dat zou af te leiden zijn uit een wat wonderlijke passage in de voordracht van J.A.C. van Leeuwen: ‘Zijn streng wetenschappelijke methode, vrijwaart hem voor alle wilde en phantastische concepties’.¹⁵⁹ Kon dat ook van Gerretsen gezegd worden?

Dat hij voorgedragen was, bracht Gerretsen niet weinig in verlegenheid en verwarring. ‘U weet misschien, dat er sprake is dat ik in Utrecht voor Baljon genoemd wordt. Wat moet dat worden? Ik leef in vreeze en beven! Zal wat ik niet meer begeer als een taak op mij gelegd worden?’, schreef hij aan Buytendijk.¹⁶⁰ Uit de datering van de brief blijkt overigens dat Gerretsen al op de hoogte was vòòr de eerste faculteitsvergadering had plaatsgevonden. Het

¹⁵⁵ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 77. Zie ook: ‘Gerretsen was een man des geloofs. Geloof is niet te leeren en dat kon hij ook niet. Maar hij deed het zijn leerlingen voor. [...] Wij hebben hem zoo bewonderd, omdat wij voelden dat hij kon wat wij niet konden, nl. gansch en al leven uit het geloof.’ Van der Leeuw in zijn toespraak bij het onthullen van de gedenksteen op het graf van Gerretsen. Zie: *Het Vaderland* 8 maart 1924 avondblad A2.

¹⁵⁶ Gerretsen, ‘Vergeving en activiteit’, *Eltheto* 55 (1901) 117.

¹⁵⁷ Wilma, ‘Aan de moeder en de kinderen, uit naam van allen, die hij bij de hand genomen en tot Christus gebracht heeft’, in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 128.

¹⁵⁸ Voordracht theologische faculteit aan curatoren, 27 juni 1908, NA 2.04.26.02, Binnenlandse Zaken, Kabinet inv. nr. 495.

¹⁵⁹ Voordracht theologische faculteit aan curatoren, 27 juni 1908.

¹⁶⁰ Gerretsen aan Buytendijk, 24 juni 1908.

kan wel niet anders of Valetton had hem dit vertrouwelijk laten weten.¹⁶¹ Of Gerretsen geweten heeft van Valetons koerswijziging tussen 24 en 27 juni 1908 is niet bekend. Maar hoog gespannen lijken de verwachtingen bij Gerretsen niet te zijn geweest. Want, hoewel kennelijk het gerucht ging dat de koningin het niet eens was met de keuze van Heemskerk en zij hem op andere gedachten wilde brengen, besepte Gerretsen terdege dat de minister het zich tegenover zijn achterban niet kon permitteren een ander dan een confessioneel te benoemen. ‘Ik denk dat Van Leeuwen uit de bus zal komen.’¹⁶² Overigens had hij geen al te hoge dunk van Van Leeuwen, in tegenstelling tot Visscher: ‘Jammer dat v. L. geen knapper, geen meer professoraal man is. Had een knappe kerel als Viss[ch]er het N.T. ik had er meer vrede mee.’¹⁶³ Over Van Veldhuizen geen woord. Wist hij niet van diens voordracht?

Opnieuw rechtvaardigmaking

Wat was nu dat werk van Gerretsen, waar de facultaire voordracht over sprak? Het was een onderzoek naar de opvattingen van de apostel Paulus over de rechtvaardiging van de zondaar, een vervolg op zijn essay uit 1892 en een uitwerking van de lezingen voor Eltheto.¹⁶⁴ De studie was in 1905 verschenen onder de titel *Rechtvaardigmaking bij Paulus in verband met de prediking van Christus in de synoptici en de beginselen der reformatie*. Evenals Micronius kan deze studie als een experiment beschouwd worden. Gerretsen had namelijk de euvele moed om het centrale leerstuk van de reformatie, de rechtvaardiging door het geloof, grondig te reviseren en opnieuw te formuleren. Daarbij moest de kerkelijke traditie het ontgelden en in het bijzonder de kerkvader Augustinus aan wiens greep volgens Gerretsen ook de reformatoren niet ontkomen waren. Hij wilde terug naar de bron van de rechtvaardigmakingsleer, terug naar Paulus die haar als eerste geformuleerd had. ‘Mijn eigenlijke pogen was’, zo schreef hij aan Buytendijk over zijn studie, ‘de reformatoren den bril van Augustinus, waarmee zij Paulus lazen van de neus te slaan. Mijn boek wil de reformatie terugbrengen tot Paulus, waar ze bijna gekomen was. Ik heb dit natuurlijk niet

¹⁶¹ Wat deze vertrouwelijkheid betrof, Valetton liet zich tegenover niemand uit (ook niet aan zijn zoon) over de kandidaten. Valetton aan zijn zoon, 12 juni 1908.

¹⁶² Gerretsen aan Buytendijk, 19 september 1908.

¹⁶³ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1908. Uit de brief blijkt dat Buytendijk teleurgesteld zou zijn geweest over de benoeming van Van Leeuwen. Gerretsen aan Buytendijk, 8 mei 1904. Gerretsen had het niet erg op met Daubanton: ‘Ik begrijp niet goed uw connectie met Daubanton. Mij dunkt: helemaal geen man voor u. Hij ruikt mij aangebrand.’ Gerretsen aan Buytendijk, 6 januari 1904.

¹⁶⁴ ‘In dit boek lag een stuk van mijn ziel. Het was eigenlijk de uitkomst van 12 jaren zwoegen, denken, studeeren, bidden enz.’ Gerretsen aan Buytendijk, 27 november 1906. Naast de lezingen voor *Eltheto* kan ook het referaat ‘Het verband tussen de rechtvaardiging en de heiligmaking’ genoemd worden dat Gerretsen in 1903 hield voor de Nederlandsche Hervormde Predikantenvereniging. Zie: Dankbaar, *Onbekrompen en ondubbelzinnig* 28. Het referaat kreeg een gunstige bespreking door A.W. Bronsveld in diens *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 40 (1903) 517.

gezegd. Zoiets kan men alleen zeggen, wanneer de waarheid van mijn pogen is toegegeven. Mijn boek eischt de kerk voor Paulus op. Dit is een vermetel pogen.¹⁶⁵ Augustinus representeerde voor Gerretsen de in zijn ogen fatale dominantie van het zogenaamde ontologische Godsbeeld in de kerkelijke traditie, fataal doordat het een recht verstaan van Paulus in de weg stond. Tegenover dit ontologische Godsbeeld, dat God beschreef in zijns categorieën, stelde hij het ethische Godsbeeld dat uitging van God als persoon. Het ontologische Godsbeeld was naar het oordeel van Gerretsen te statisch om ruimte te bieden aan Gods handelen als persoon en te kwantitatief om recht te doen aan Gods eeuwigheid die zich deed gelden aan gene zijde van tijd en plaats. De *Rechtvaardigmaking* kan dan ook gezien worden als een ambitieus project om het traditionele leerstuk radicaal te onderwerpen aan een herziening door de bril van Paulus.¹⁶⁶

Zo Micronius, zo Rechtvaardigmaking

Voor Gerretsen bleek de *Rechtvaardigmaking* een lakmoesproef te zijn voor zijn wetenschappelijk kwaliteiten als theoloog.¹⁶⁷ Zoals de kritiek van Reitsma op *Micronius* zijn twijfel over zijn aanleg voor historisch onderzoek leek te bevestigen, zo vreesde hij heimelijk het oordeel over hem als theoloog. ‘Mijn boek is af’, schreef hij aan in 1904 aan Buytendijk:

¹⁶⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 27 november 1906.

¹⁶⁶ Zie ook: ‘Ik heb getracht de Romeinenbrief van de traditioneele Augustiniaansche exegese los te maken.’ Gerretsen aan Buytendijk, januari 1904. Het is opmerkelijk dat in de *Rechtvaardigmaking* Augustinus met geen woord genoemd wordt. Het lijkt alsof Gerretsen evenals in *Micronius* het aan de lezer overlaat om zijn *Anliegen* te ontdekken. Het kan echter ook zijn dat hij zichzelf niet voor de voeten wilde lopen door expliciet afstand te nemen van de traditie hetgeen ergernis zou kunnen wekken en een juist verstaan van de *Rechtvaardigmaking* in de weg zou staan. Een dergelijk motief speelde, zoals nog zal blijken, ook bij zijn *Val des menschen* (1909) een rol. Eerst in zijn *Christologie* (1911) sprak Gerretsen zich duidelijk uit over Augustinus: ‘De Oud-Christelijke kerk gaat niet uit van de bepaling, God is wil, God is liefde, maar van de bepaling God is het “zijn”. Zelfs Augustinus, die èn door zijn diep religieus leven èn door zijn psychologie de fout der Christelijk kerk gemakkelijk had kunnen corrigeren, doet dat niet; ook voor hem is God het zijn resp. het hoogste zijn. Deze bepaling van het wezen Gods heeft alle gezonde ontwikkeling der Christelijke dogmatiek van den aanvang af onmogelijk gemaakt.’ J.H. Gerretsen, *Christologie, de persoon en het werk des Heeren: dogmatisch fragment* (Nijmegen 1911).31. Het is overigens typerend voor de continuïteit van het denken van Gerretsen dat hij in *Florentius Radewijns* al een soortgelijke kritiek op Augustinus gaf: ‘De Grieksche kerk leerde reeds dat God was οὐσία, en Augustinus, die door zijn krachtig persoonlijk geloofsleven en zijn filosofische ontwikkeling gemakkelijker dan iemand anders deze fout had kunnen herstellen, kon er zich niet aan ontworstelen.’ Gerretsen, *Florentius Radewijns*, 4. Gerretsen steunde in dit oordeel sterk op de Duitse kerkhistoricus Adolf von Harnack die, zoals bekend, stelde dat het vroege christendom sterk onder de invloed van het Griekse denken was komen staan.

¹⁶⁷ Na zijn afscheid van de kerkgeschiedenis meende hij alleen aanleg voor de dogmatiek te hebben: ‘Voor één vak in de theologie heb ik maar aanleg en dat is dogmatiek.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk 1896.

‘Van tweeën één: of ik ben, wanneer mijn boek een fiasco is, uit de theologie en dan groet ik haar, of wanneer het is gelukt, ben ik er in en grijp het hollende paard bij de teugels. Voor mij wordt er in de komende maanden veel beslist.’¹⁶⁸

Ook qua methode toont de *Rechtvaardigmaking* een patroon dat overeenkomt met dat van *Micronius*. Wilde Gerretsen in zijn historische studie feiten voor zichzelf laten spreken, deze theologische studie opende met een grondige wetenschappelijke exegese van Paulus’ brieven.¹⁶⁹ Deze exegese moest vervolgens toegang bieden tot de gedachtewereld van de apostel, niet zozeer als historische reconstructie, maar om te ervaren wat hij nu te zeggen had. Gerretsen wilde de brieven van Paulus lezen als uitdrukking van geloofservaringen, zijn ervaring als zondaar gerechtvaardigd te zijn. Als ethisch theoloog trachtte hij te doorgronden hoe Paulus deze ervaring expliciteerde, niet als een theoretische constructie maar als een rationele verantwoording. Zozeer verdiepte Gerretsen zich in Paulus dat het tot zijn verbazing tot een zekere vereenzelviging kwam: ‘Paulus is een kangoeroe. Ik heb deze grooten kangoeroe na gesprongen. De gedachten continueeren zich snel. Vandaar dat wij bij hem associaties vinden, die voor het denken sprongen zijn.’¹⁷⁰

Bij dit springerige, associatieve karakter van de *Rechtvaardigmaking* zette de kritiek in van Valeton en La Saussaye, die overigens beiden ingenomen waren met de *Rechtvaardigmaking*. De springerigheid zag Valeton als typerend voor Gerretsen.¹⁷¹ De kritiek van La Saussaye jr. zou geweest zijn dat Gerretsen gedachteassociaties als identiteiten

¹⁶⁸ Gerretsen aan Buytendijk, januari 1904.

¹⁶⁹ ‘Alle plaatsen in de Paulinische brieven, waarin van rechtvaardiging sprake is, worden serieus geëxegeseerd.’ Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’, 182.

¹⁷⁰ Gerretsen aan Buytendijk, 30 september 1905. Gerretsen zag in G.J.A. Jonker - een goede studievriend van hem - een kundig exegeet van de brief aan de Romeinen op grond van zijn vertaling en bewerking van F.L. Godet, *Commentaire sur l'Épître aux Romains* (Parijs 1879-1880), F.L. Godet en G.J.A. Jonker, *Kommentaar op den Brief aan de Romeinen* (Utrecht 1900-1901). De Zwitser Godet (1812-1900) wordt als de belangrijkste exegeet van het Franse protestantisme uit de negentiende eeuw gezien. Zie voor Frédéric Godet (1812-1900): *BBKL* II, 259-260 (F.W. Bautz). Zie voor G.J.A. Jonker (1864-1924): *BLGNP* III, 205-206 (B.A. Venemans). Wat betreft het beeld van de kangoeroe, Gerretsen had een voorliefde voor vergelijkingen met dieren. Zo vergeleek hij Paulus eens met een walvis, die oceanen doorkruiste, en gewone stervelingen, zoals hijzelf, met goudvissen, die rondjes zwommen in een kom. Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk uit december 1899. Wat betreft de identificatie van Gerretsen met Paulus doet zich een opmerkelijke parallel voor met Karl Barth: ‘Bis zu dem Punkt muß ich als Verstehender vorstoßen, wo ich nahezu nur noch vor dem Rätsel der Sache, nahezu nicht mehr vor dem Rätsel der Urkunde als solcher stehe. Wo ich es also nahezu vergesse, daß ich nicht der Autor bin, wo ich ihn nahezu so gut verstanden habe, daß ich ihn in meinem Namen reden lassen und selber in seinem Namen reden kann.’ Karl Barth, *Die Römerbrief* [2] in: *Gesamtausgabe* II, *Akademische Werke* (Zürich 2010) 14. Zie voor een interpretatie van deze passage: Richard E. Burnett, *Karl Barth's theological exegesis: the hermeneutical principals of the Römerbrief period* (Tübingen 2001) 117-124.

¹⁷¹ ‘Het heeft wel de eigenaardige fouten van Gerretsen, b.v. veel te veel met sprongen te werken.’ Valeton aan zijn zoon, 2 juni 1905. Een opmerking van Wilma doet vermoeden dat het springerige in het denken van Gerretsen ook door anderen werd opgemerkt. ‘[Gerretsen] zag altijd ineens. [...]. Anderen komen van stap tot stap tot een punt.’ Interview met Wilma door C.J.F. Antonides, 16 augustus 1963. Het verslag is in het bezit van de auteur. Deze conclusie wordt vaker getrokken: ‘De stijl waarin Gerretsen, schrijft is fragmentarisch, springerig, nogal apodictisch.’ Van Delft, *Zoekende zijn eigen weg*, 45.

percipieerde.¹⁷² Ook Buytendijk bleek zich aan dit verschijnsel gestoord te hebben: ‘U, die een logische geest zijt, stoot u aan deze geestessprongen. Ik die meer aesthetisch aangelegd ben, dus met mijn gevoel denk, vermei er mij in.’¹⁷³

Evenals *Micronius* lijkt de *Rechtvaardigmaking* voor Gerretsen een ‘evenement’ geweest te zijn: de ervaring dat objectieve exegetische leidde tot inzichten die niet meer te herleiden waren tot het semantische niveau van de tekst maar een transcendente oorsprong bleken te hebben. Een ervaring waarvan hij in zijn *Rechtvaardigmaking* op rationele wijze verantwoording wilde afleggen.

In conceptueel opzicht maakte Gerretsen het zich opzettelijk niet gemakkelijk. Hij nam zijn uitgangspunt niet in de ontfermende liefde Gods, maar in Gods recht om zondaren te (ver)oordelen.¹⁷⁴ Door dit uitgangspunt te kiezen leek hij als een onderzoeker op geen enkele wijze op de uitkomst van het onderzoek, de rechtvaardiging van de zondaar, vooruit te willen lopen. Hij nam de juridische dimensie van het rechtvaardigingsvraagstuk dan ook volstrekt serieus, peilde reikwijdte en tastte haar implicaties af om al exegetiserende tot de ontdekking te komen dat in de juridische gedachtegang van Paulus een ethisch moment schuil ging. Het was alsof dit ethische moment door het juridische opgeroepen werd, of meer in de lijn van de biologische metaforiek van Gerretsen, het was alsof het ethische karakter van de rechtvaardigmaking geboren werd.

Het is opmerkelijk voor de ethische Gerretsen dat hij de transcendente en immanente aspecten van de rechtvaardigmaking op elkaar betreft zonder dat zij hun eigen karakter verliezen. Typerend is de volgende passage over het objectieve moment, de rechtvaardigmaking waartoe God het initiatief neemt, en het subjectieve moment, de zondaar die de rechtvaardiging in goed vertrouwen aanvaardt: ‘Zonder geloof is er geen rechtvaardigmaking. Zij kunnen geen ogenblik van elkander worden afgescheiden. Eigenlijk bestaat naar deze voorstelling het geloof hierin, dat een mensch God God late zijn [...]’¹⁷⁵ Daarom kon Gerretsen niet meegaan met de tijdgenoten die de nadruk legden op het transcendent-eschatologische aspect van Jezus’ prediking van de komst van het koninkrijk

¹⁷² ‘[...] en, zoals La Saussaye het uitdrukte: hij [Gerretsen] maakte gedachtencombinaties opeens tot identiteiten.’ Valeton aan zijn zoon, 2 juni 1905.

¹⁷³ Gerretsen aan Buytendijk, 30 september 1905.

¹⁷⁴ Gerretsen voelde zich in de gedachtegang verwant met de reformatoren, door een benadering die naar hij meende ook die van de reformatoren was geweest: ‘Ik schrijf een gereformeerde opvatting van de rechtvaardigmaking, uitgaande van dat ééne: God is recht.’ Gerretsen aan Buytendijk, 27 maart 1905.

¹⁷⁵ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 157.

Gods. Dat vond hij een te eenzijdige benadering die het immanente aspect tekort deed.¹⁷⁶ Bij Paulus ontdekte hij, zoals hij zei ‘een schoone verbinding van religie en zedelijkheid, van God en mens, objectief en subjectief.’¹⁷⁷ In dit opzicht stond hij geheel in de lijn van La Saussaye, die immers ook zocht naar een dialectiek tussen het transcendente en immanente, die geïnitieerd en gedragen werd door het transcendente moment, geheel in de reformatorische traditie. Dat laatste aspect is ook aanwezig bij Gerretsen als hij schrijft: ‘Het objectieve draagt evenwel altijd het subjectieve, en immer blijft de grondhouding van God en mensch [...] in de gansche ontwikkeling van het religieus-zedelijk [lees: ethisch] leven des menschen bestaan.’¹⁷⁸ Maar de objectieve grond kreeg volgens hem pas betekenis of werd pas realiteit door eigen ervaring of gewaarwording: ‘Het objectieve bestaat alleen voor den mensch voor zoover het subjectief is geworden.’¹⁷⁹

Waardering

Van welke kritiek of waardering de recensenten ook blijken gaven over één ding was men het in het algemeen eens: *Rechtvaardigmaking* was verrassend oorspronkelijk.¹⁸⁰ De Utrechtse hoogleraar Daubanton zag in deze oorspronkelijkheid aanleiding om, zoals reeds ter sprake kwam, Gerretsen in 1907 voor te dragen als kerkelijk hoogleraar in Leiden. De Leidse hoogleraar L. Knappert sprak van een belangrijk boek.¹⁸¹ Curieus was de bespreking door de eigenninnige predikant Bähler, die al eerder ter sprake kwam¹⁸², curieus omdat deze opmerkelijke parallellen meende te ontdekken met het boeddhisme.

Deze associatie kwam op een gevoelig moment. Bij het verschijnen van zijn bespreking was Bähler namelijk in opspraak geraakt door zijn openlijke sympathie voor het boeddhisme. Wat zou men in de Haagse gemeente niet zeggen van een praeses van de kerkenraad die stelling behoorde te nemen tegen de beweringen van Bähler, terwijl Gerretsen ook boeddhistische sympathieën scheen te koesteren: ‘De pot verwijt de ketel...’? Uit een brief aan Buytendijk lijkt dan ook enige ongerustheid te spreken: ‘Heeft u al gelezen dat

¹⁷⁶ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 204. Gerretsen noemde als representanten van deze stroming Wilhelm Bousset (1865-1920), Johannes Weiss (1863-1914) en Paul Wernle (1872-1939).

¹⁷⁷ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 162.

¹⁷⁸ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 162-163.

¹⁷⁹ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 46.

¹⁸⁰ Er verschenen recensies in *Theologische Studien*, in *Theologisch Tijdschrift*, in *Geloof en Vrijheid: tweemaandelijksch tijdschrift* en in de *Kerkelijke Courant*.

¹⁸¹ L. Knappert, ‘Dr. J.H. Gerretsen, *Rechtvaardigmaking* bij Paulus’, *Theologisch Tijdschrift* 41 (1905), 182-185. Zie voor L. Knappert (1863-1943): *BLGNP* V, 309-3103 (O.J. de Jong).

¹⁸² Zie hoofdstuk V 145.

Bähler me van Buddhisme beschuldigt?’¹⁸³ Zo’n vaart bleek het echter niet te lopen, uit niets blijkt dat Gerretsen onder vuur kwam te liggen.

De boeddhistische sympathieën van Gerretsen bleken overigens toch niet geheel uit de lucht gegrepen te zijn. Enkele maanden later in een boekbeoordeling schreef hij: ‘Ook zou ik op de overeenstemming tusschen de leer van het Karma en die van het Recht, zooals het Christendom die in zijn leer van het kruis der verzoening predikt, willen hebben gewezen.’¹⁸⁴ Ondanks zijn kritiek op Bähler als predikant kon hij hem zeer wel waarderen om zijn originaliteit: ‘Toch heeft een man als Bähler mij altijd aangetrokken. [...] Het kan mij soms zoo weinig schelen wat iemand is, als hij maar iets is. Het typische, origineele heeft mijne liefde. Ik zal wel nog eens tegen Bähler aanlopen.’¹⁸⁵ Dat laatste is voor zover bekend niet het geval geweest.

Afgezien van deze coïncidentie lijkt Bähler goed gezien te hebben dat Gerretsen in zijn *Rechtvaardigmaking* de grenzen van de kerkelijke dogmatiek overschreed in zijn zoektocht naar gronden van het geestelijk leven die meer religieuze levensvormen voedden dan het christendom alleen. Hij wist dan ook de Indische religiositeit te waarderen, al kwam het bij hem nooit tot enig syncretisme dat toentertijd zeer in de mode was.¹⁸⁶ Daarvoor was de bijbelse openbaring hem te normatief.

Bij ethische voormannen als Valeton en La Saussaye jr. was volgens Gerretsen waardering te bespeuren voor zijn geesteskind: ‘Ik kreeg een heel gunstige beoordeeling van Valeton en De la Saussaye. De la Saussaye pousseert het boek. [...] Nu is de la S deskundig en hij zou dit niet gedaan hebben indien hij er niet zeker van was. Dus zal ik me maar voor een Europeesche beroemdheid gaan houden?’¹⁸⁷

¹⁸³ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

¹⁸⁴ Gerretsen, ‘Voor de leestafel: D. Plooi, ‘Het Boeddhisme, geschetst en gewaardeerd’, *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 21(1906) 6 [10 november].

¹⁸⁵ Gerretsen aan Wilma, 22 april 1910.

¹⁸⁶ Zie voor de waardering van Gerretsen voor het boeddhisme: ‘[...] wij hebben hier het diepst op religieus terrein, wat een mensch buiten de bijzondere openbaring om kan voortbrengen. [...] Voor iederen mensch, die niet met God is verzoend, is het bestaan een last. In Christus wordt het bestaan een lust, omdat wij door Hem leven hebben ontvangen. Het is geen bewijs van apathie, maar van diep-voelen, wanneer de diepzinnige Indiër zegt: ik kan dit bestaan niet dragen.’ Gerretsen, ‘Het Boeddhisme, geschetst en gewaardeerd’. Enkele jaren later merkte Gerretsen op: ‘Het rapport tusschen het zinnelijk en het zondige, dat o. a. door de Indische filosofie intuïtief is gevoeld, bestaat. Er is een sluier der zinnelijkheid, die vallen moet, om ons het eeuwige te doen aanschouwen. Doch dieper dan van Indië was het denken en voelen van Israël, dat achter het probleem van het fysieke, het probleem van het kwade heeft gesteld.’ Gerretsen, *Christologie*, 105. Zie voor het syncretisme als westers modeverschijnsel, waarvan de belangstelling voor het Boeddhisme in hoge mate de katalysator was: Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Leiden-Amsterdam 1967) II 221-223.

¹⁸⁷ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905. Alleen in Duitsland werd melding gemaakt van de *Rechtvaardigmaking*. In het *Theologischer Jahresbericht* 25 (1905) III, 324 en IV, 582 verschenen korte samenvattingen voor nieuwtestamentici, resp. kerkhistorici. Het tijdschrift was internationaal georiënteerd en had filiaties in Londen, New York en Parijs.

Uit de reeds geciteerde brief bleek Valeton inderdaad waardering te hebben voor de *Rechtvaardigmaking*. Hij vond het ‘een interessant boek; nog eens een echt theologisch werk’.¹⁸⁸ Wat bedoelde Valeton hier? Dat valt op te maken uit zijn diesrede uit 1898 waarin hij stelde dat er eerst echt sprake was van theologie als deze culmineerde in dogmatiek die op het kennen van God gericht was. Theologie die daarvan afzag was voor hem ‘gedecapiteerde theologie, die in de grond van de zaak haar naam niet verdient.’¹⁸⁹ Daarmee bedoelde hij dat Gerretsen op echt ethische wijze het transcendente aspect van de rechtvaardigmaking tot zijn recht had laten komen. Valeton hoopte dat Gerretsen plezier aan zijn boek zou beleven, dat zou welverdiend zijn.¹⁹⁰ Ondanks zijn kritiek, die al even ter sprake kwam, was het oordeel van La Saussaye jr. ook positief. De originaliteit van de gedachtegang zou hem aangesproken hebben: ‘Forsch aangepakt, doorgaand “anregend”’. Dat wilde wel wat zeggen schreef Valeton aan zijn zoon.¹⁹¹ Ook de Leidse nieuwtestamenticus Kirsopp Lake zou ingenomen zijn met de *Rechtvaardigmaking*.¹⁹² Hij zou zich op college er gunstig over uitgelaten hebben en, naar Gerretsen vernomen had, zelfs bezig zijn met een bewerking voor een Engels tijdschrift.¹⁹³ Daar is echter geen spoor van te vinden.

Gerretsen was opgetogen over de reacties die hij van Valeton en La Saussaye jr. had ontvangen. Een grote opluchting maakte zich van hem meester; hij voelde zich voor een ehec in de wetenschappelijk wereld bewaard gebleven. Maar geheel gerust was hij nog niet. Wat had hij nog te verwachten van de Utrechtse nieuwtestamenticus Baljon, ‘de koperslager’ zoals hij hem noemde?¹⁹⁴ Maar deze liet als redacteur van *Theologische Studiën* zijn beurt voorbijgaan, evenals de overige redactieleden; het recenseren werd, zoals gezegd, toevertrouwd aan Bähler, allermint een specialist op het gebied van bijbelse theologie. Ook was Gerretsen beducht voor mogelijke detailkritiek, in het bijzonder van ‘eekhoortjes, en wat voor knaagdieren er nog meer in de theologische wereld mogen rondlopen.’¹⁹⁵ Maar hij gunde zijn ‘knaagdieren’ geen spaander en splinter. Uiterst zorgvuldig had hij daarom de tekst

¹⁸⁸ Valeton aan zijn zoon, 2 juni 1905.

¹⁸⁹ Zie: J.J.P. Valeton jr., ‘Het theologisch hooger onderwijs’, *Onze Eeuw: maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst* 5 (1905) 35.

¹⁹⁰ Valeton aan zijn zoon, 2 juni 1905.

¹⁹¹ Valeton aan zijn zoon, 2 juni 1905.

¹⁹² Zie voor Kirsopp Lake (1872-1946): *BLGNP* V, 326-327 (H.J. de Jonge).

¹⁹³ Zijn oud-catechisanten J.G.W. Goedhard en A.R. Rutgers kunnen Gerretsen dit verteld hebben. Beiden waren onder het gehoor van de Leidse nieuwtestamenticus. Overigens lijkt dit voornemen van Lake uiterst onwaarschijnlijk, allereerst omdat Lake als exegeet *pur sang* zich verre zou houden van een dogmatische studie zoals de *Rechtvaardigmaking* en voorts omdat hij zich enkele jaren later nogal laatdunkend over Gerretsen zou uitlaten. Zie: 227 noot 236. Overigens hield Goedhard in oktober 1906 een referaat over de *Rechtvaardigmaking* voor een theologisch dispuut. Fotokopie van het referaat is in het bezit van de auteur.

¹⁹⁴ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

¹⁹⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 8 mei 1904.

vele malen doorgenomen. Hij zag zich als een man van de grote lijnen, van avontuurlijke vergezichten, meer essayist dan detaillist. Dat Gerretsen desalniettemin zo op zijn tekst gezwoged had, was Bähler niet ontgaan.¹⁹⁶ En ook nu stak de twijfel weer de kop op over wat hij zou doen als een professoraat op zijn weg zou komen. Zo bekende hij Buytendijk: ‘Een ding vrees ik dat ik een professoraat zal krijgen. Dan moet ik bedanken of ik ga onder als Gunning. Die man jaagt me zooveel schrik aan.’¹⁹⁷ Drie jaar later was, zoals bleek, het gevreesde professoraat meer dan denkbeeldig, al kwam het er tenslotte niet van. Maar wat in 1905 nog geheel denkbeeldig was en toch geschiedde, was de benoeming tot hofprediker in het voorjaar van 1909, ongeveer een half jaar na de benoemingskwestie in Utrecht.

Een opmerkelijke benoeming

In het vroege voorjaar van 1909 deed zich een verrassende gebeurtenis voor in het leven van Gerretsen. Hij werd op zondag 7 maart 1909 ten paleize ontboden waar de koningin een uur lang over allerhande zaken sprak zonder duidelijk te maken wat het doel van het gesprek was.¹⁹⁸ Dat liet zich overigens wel raden. De hofprediker, G.J. van der Flier was ernstig ziek en gezien zijn leeftijd was het ergste te vrezen. Met het oog op de aanstaande bevalling van de koningin werd het daarom raadzaam geacht een waarnemer te benoemen die de eventuele doop kon verrichten. Om haar geliefde hofprediker niet te bruuskeren had Wilhelmina zo lang mogelijk gewacht.¹⁹⁹ Maar nu was dan kennelijk het moment aangebroken om stappen te zetten. Daags na het onderhoud werd Gerretsen gepolst over de waarneming van Van der Flier en de vrijdag daarop, op 12 maart 1909, volgde de benoeming.²⁰⁰

Zij zal zeker de Haagse gemoederen in beweging gebracht hebben. Waarom was deze nog jonge predikant uitverkoren boven de ervaren Van Gheel Gildemeester, een aristocraat alom bekend om zijn liefde voor het Oranjehuis, een man die zich met gemak in alle kringen

¹⁹⁶ Hoewel hij de artistieke compositie van de *Rechtvaardigmaking* prees, miste hij de spontaniteit en levendigheid die Gerretsens eerste publicatie over dit onderwerp, uit 1892, kenmerkte. Zie: Bähler, ‘Rechtvaardigmaking bij Paulus’, 210-211.

¹⁹⁷ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905. Eerder had Gerretsen zich geuit over de in zijn ogen onwaardige wijze waarmee men met Gunning omging: ‘Daar zit de groote man als een leeuw in Artis. Een enkel maal grijpt hij de ijzeren staven van zijn kooi. Maar dan geeft hij het weer op. Hij is onder oppassers gesteld. Men gaat met Gunning wandelen aan een touwtje. Dan heeft Hoedemaker, dan Talma het touwtje vast. Het is zoo droevig en hij is zoo droevig.’ Gerretsen aan Buytendijk, 9 april 1901. Hij deed deze uitlatingen na bij Gunning gelogeerd te hebben.

¹⁹⁸ Gerretsen aan Buytendijk, 30 april 1909.

¹⁹⁹ ‘[...] omdat de Koningin Flier wilde sparen, wat zij hem sparen kon. Hij blijft tot zijn dood hofprediker [...]’ Gerretsen aan Buytendijk, 30 april 1909. Van der Flier overleed op 25 december 1909. De mededeling van Gerretsen wordt bevestigd door een brief van de particulier secretaris van de koningin, F.M.L. baron van Geen aan P.D. Chantepie de la Saussaye. Zie: Van Geen aan De La Saussaye, 4 maart 1909, ACh 15.

²⁰⁰ ‘s Maandagmorgens half tien kwam de adjudant, van Hoogstraten mij polsen. Vrijdag kwam de benoeming.’ Gerretsen aan Buytendijk, 30 april 1909. De benoeming geschiedde bij besluit van 12 maart 1909, nr. 1. afschrift benoemingsbesluit. CG 27.

bewoog? Waarom gekozen voor een predikant die enkele jaren eerder door zijn openstaan voor de moderne bijbelkritiek nog zo in opspraak was gekomen? Was de confessionele Posthumus Meyjes dan geen geruststellender keuze geweest? En niet te vergeten de ingetogen Welter?²⁰¹

Wat heeft Wilhelmina bewogen om haar keuze op Gerretsen te laten vallen? Uit een onlangs opgedoken brief blijkt het antwoord: van de jonge predikanten toonde hij ‘het diepste leven op geestelijk gebied.’²⁰² In Gerretsen meende zij dit gevonden te hebben. Een keuze, waarmee Van der Flier, aan wie als hofprediker natuurlijk advies gevraagd was, zeer ingenomen was. Gerretsen had hij leren kennen als een ‘uitnemend en innig vroom man, bovendien zeer geleerd.’²⁰³

Het is verleidelijk om de hoge dunk die Wilhelmina van Gerretsen had, terug te vinden in een impressie die hij gaf van een kerkdienst op Goede Vrijdag 1899. De achttienjarige vorstin bezocht met haar moeder de dienst ter voorbereiding voor de avondmaalsviering op Pasen. Aanvankelijk was de jonge predikant wel wat zenuwachtig geweest, bekende hij aan Buytendijk, maar dat bleek van korte duur te zijn; al prekende was hij alles om hem heen vergeten, ‘ook de koninginnen’. De jonge vorstin bleek na afloop aangedaan, zij stond ‘een poos in gebed verzonken’. Een ontroerend moment. ‘De heele gemeente staande, wachtende. Zij daaronder eerbiedig het hoofd gebogen.’ De avondmaalsdienst op Pasen werd ook geleid door Gerretsen. ‘Zonder gejaagdheid stond ik daar in een cirkel van kalmte. Ik sprak een paar woorden en las voor: Openbaringen I: 4-6. Zij is zoo eenvoudig als een meisje van 18 jaren wezen kan. Zij sloeg haar oogen neer toen ik haar aanzag. Zij schoof dicht tegen haar moeder aan, een beetje bevreesd en bedeesd.’²⁰⁴

Een kleine tien jaar later vertrouwde zij Gerretsen de doop van haar lang verwachte kind toe.²⁰⁵ Het was een uiterst eenvoudige en sobere dienst op zaterdag 5 juni 1909, zeker

²⁰¹ Over W.L. Welter die hem in Dedemsvaart was voorgegaan, schreef Gerretsen dat deze zulke ‘welgestyleerde, keurig aangekleede preeken’ hield. Gerretsen aan Buytendijk, voorjaar 1897. Het is opmerkelijk dat beide latere hofpredikers, W.L. Welter en H.Th. Obbink, in 1909 niet in aanmerking kwamen.

²⁰² Van Geen aan La Saussaye jr, 4 maart 1909, ACh 15. Deze correspondentie was kennelijk zo vertrouwelijk dat zij buiten de reguliere registratie gehouden werd en opgenomen is in het door Van Geen opgestelde en bijgehouden geheim secretariaatsarchief dat in 1941 is vernietigd. Zie voor dit archief: C. Fasseur, *Wilhelmina: de jonge koningin* (Amsterdam 1998) 267-277. Het advies van La Saussaye moet niet ongunstig geweest zijn, want op 9 maart 1909 schreef Van Geen aan La Saussaye dat, mede door diens advies, de koningin overgegaan was tot benoeming van Gerretsen. Zie: Van Geen aan La Saussaye, 9 maart 1909, ACh 15. Deze werd daags nadat Gerretsen ermee ingestemd had, verstuurd.

²⁰³ Van Geen aan La Saussaye, 4 maart 1909, ACh 15.

²⁰⁴ Gerretsen aan Buytendijk, april 1899.

²⁰⁵ Even spande het er om of Gerretsen wel voor kon gaan: hij leed kort voor de doopdienst aan een lelijke ontsteking, waarvan men aanvankelijk vreesde dat die besmettelijk was. Zie: A.E. Gerretsen, *Jeugdherinneringen* (Middelburg 1992) 31.

wat de aankleding en versiering betrof. Op nadrukkelijke aanwijzing van Wilhelmina was afgezien van fleurige bloemenweelde. Een enkele palm en laurier rond preekstoel en doopvont, dat was alles. Ook de inrichting was sober: geen tronen en geen baldakijnen, maar eenvoudige zetels voor de koninklijk familie. Alle aandacht diende gericht te zijn op de plechtigheid van de doop, een sacramentele handeling die geen uiterlijk vertoon verdroeg. En die toon wist Gerretsen volgens *Het Vaderland* op een heel natuurlijke wijze te zetten. Zijn voordracht bleek niets van de zo gebruikelijke preektoon te hebben en zijn taal was volstrekt ongekunsteld, gespeend van uiterlijk vertoon.²⁰⁶ Hij manifesteerde zich als de dienaar van het Woord, als herder en leraar zonder een enkele zweem van een hoveling, ‘handelend op bevel van de Vorst.’²⁰⁷ De al genoemde Zeydner, schooljongen nog, kon zich de dienst vele jaren later nog levendig herinneren. Het was hem bijgebleven hoe met het verschijnen van Gerretsen op de kansel alles in een ander licht leek te komen staan.²⁰⁸ Hij was niet de enige:

‘Maar ook van meer dan éenen waren de gedachten bezig met den jongen man, die voor de zwaarste taak stond, die ooit op zijn schouders had gerust, en meer dan één hart smeekte voor hem de sterkte tot dien God, die in het gebed dragende kracht heeft gelegd. Aan die voorbede, geestelijke, dus reële kracht, schrijf ik den uitnemenden indruk toe, dien zijn woord op de vertegenwoordigers der heele pers heeft gemaakt. “Dr. Gerretsen, die met zeer natuurlijke, kloeke welsprekendheid is begaafd, wist in zijn toespraak een toon van fiere vroomheid te bewaren, die boven alle ijdelheid van menselijke ceremoniën uit, getuigen van Gods ordonnantiën”, constateert de één. “De waarnemend hofprediker is een diep ernstig en eenvoudig man, van mooie woorden wars; hij sprak zoo sober als met den rhetoriek van den orthodoxen predikant, zelfs van een jong predikant als hij nu eenmaal is overeen te brengen; er zijn ongetwijfeld grooter redenaars op onze kansels, predikanten, die hun toespraken kunstiger weten te bouwen en hun gehoor mee kunnen slapen, maar er is in dezen predikant, een eenvoud, waarachtigheid en een ernstige geloofskracht, die weldadig aandoen”, getuigt een ander. Wie fijn voelt, is er dankbaar voor, dat daar geen orator stond, die nooit heeft begrepen, dat ware welsprekendheid met de welsprekendheid

²⁰⁶ *Het Vaderland* 6 juni 1909 eerste avondblad A1. Op foto’s van de doopdienst doet de kerk opmerkelijk kaal aan. Op een aquarel van J. Hoyneck van Papendrecht in het Haags Gementearchief bevindt, is zelfs niets van versiering te zien. Dat is wel het geval in het schilderij van hand van G.J.B. van Hove dat zich bevindt in het Koninklijk Huisarchief dat het spaarzame groen van laurieren en palmen te zien geeft. Het is opmerkelijk hoe de inrichting van de kerk een echo was van de doop van Wilhelmina zelf. Volgens *Het Utrechtsch Nieuwsblad* was het de wens van de koningin geweest ‘de plechtigheid nagenoeg met hetzelfde ceremonieel en volgens hetzelfde programma als die in 1881’ te laten plaatsvinden. *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 27 mei 1909 blad 1. Dat verklaart wellicht waarom ook het oude doopformulier gelezen werd, waar W.H. de Beaufort zoveel kritiek op had.

²⁰⁷ *Het Vaderland* 6 juni 1909 eerste avondblad A1.

²⁰⁸ ‘[...] hoe alles in de kerk veranderde toen de profetische gestalte van Gerretsen op den kansel verscheen.’ Zeydner, ‘Dr. J.H. Gerretsen’, 2. Hij was bij de doopdienst aanwezig, omdat zijn vader, als fungerend voorzitter van de kerkenraad, behoorde tot het comité van in- en uitgeleide.

spot en dat schitterende phrasen en zwierige franje van woorden in die ure van heiligen ernst misplaatst zouden zijn geweest.²⁰⁹

Maar wat de verslaggevers en de gymnasiast ontwaarden, ontging de *haute volée*. Zij was niet weinig ontstemd over de inleidende woorden die Gerretsen bij de doop en in het gebed gesproken zou hebben: ‘Nu gaan we ons prinsesje begraven.’²¹⁰ Woorden, die daarna keer op keer ter sprake zouden komen, eerst op de *jours* die de Haagse dames plachten te frequenteren, vervolgens in de collegezalen en zelfs op catechisaties: ‘Wij gaan op om ons prinsesje te begraven.’ Cornelia van Wassenaer, *dame du palais*, begreep weliswaar de theologische achtergrond van deze woorden, maar vond het ronduit vreemd dat daar zo de nadruk op gelegd werd.²¹¹ Ook W.H. de Beaufort, voormalig minister van Buitenlandse Zaken, kon het optreden van Gerretsen niet erg waarderen.²¹² Het was hem een raadsel dat Wilhelmina deze predikant uitverkoren had. De soberheid, die door anderen zo geprezen werd, was voor De Beaufort een teken van middelmatigheid. School het scherpe contrast in appreciatie van de doopdienst niet in verschil van perceptie? Waar de één geheel en al gericht was op het kerkelijk ritueel, daar zag de ander allereerst een vorstelijke manifestatie.²¹³ Zagen hofkringen in het optreden van Gerretsen niet een schending van het vorstelijk decorum, een schoffering wellicht van de majesteit?

“Wij verwonderen ons niet te hooren”, schrijft een der ambtgenooten van Dr. Gerretsen, “dat er mensen zijn geweest, die zich aan deze woorden hebben geërgerd. Welk een dwaasheid toch voor den natuurlijken mensch, zulk een woord bij zulk een gelegenheid. Maar onze vorstin en Haar Gemaal hebben het wel verstaan en er zich niet aan gestooten.”²¹⁴

²⁰⁹ ‘De doop van prinses Juliana’, *De Vriend des Huizes: tijdschrift voor het huisgezin* 27 (1909) 407. Zie ook: *De Prins der Geïllustreerde Bladen*, 12 juni 1909.

²¹⁰ Naar verluidt zou de Utrechtse predikant J.L.A. Martens van Sevenhoven aan zijn catechisanten verteld hebben dat de geïncrimineerde woorden van Gerretsen uitgesproken zouden zijn tijdens het gebed, tot ergernis van niet weinig hofdignitarissen. Zie: Groeneveld aan redactie van *Hervormd Weekblad* 14 februari 1970. Brief is in het bezit van de auteur. Van Sevenhoven was overigens één van de studenten, die in 1903 gepleit hadden voor de benoeming van Gerretsen tot kerkelijk hoogleraar te Utrecht.

²¹¹ R.W.A.M. van Cleverens, *Om reden van discretie: herinnering aan C. barones van Wassenaer-barones van Boetzelaer, Dame du Palais van koningin Wilhelmina, 1868-1916* (Middelburg 1999) 89.

²¹² *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, J.P. de Valk en M. van Faassen ed. (Den Haag 1993) II, 469-470.

²¹³ Het commentaar op de doopdienst van de Antirevolutionaire minster van Koloniën, A.W.F. Idenburg lijkt in deze richting te wijzen: ‘Den 6 den Juni 1909 werd de Prinses in de Willemskerk gedoopt door Dr. Gerretsen. Het was een indrukwekkende plechtigheid, waarbij merkwaardig was - schoon door weinigen opgemerkt - dat de prediker zich in zijne predikatie dicht aansloot bij à Lasco’s opvatting van het Sacrament, die veel dieper gaat dan de meer Zwingliaansche, die in de Ned. Hervormde Kerk gebruikelijk is. [...] Aan sommige kerkbezoekers gaf deze prediking aanleiding tot de critische vraag: wie spreekt nu bij een doop van begrafenis? Door die vraag verradend hoezeer de geestelijke beteekenis van den doop hun onbekend was.’ J. de Bruyn en G. Puchinger ed, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) 94.

²¹⁴ ‘De doop van prinses Juliana’, 409.

We weten niet of het koninklijk paar zich heeft ‘gestooten’ aan de woorden van Gerretsen. Dat behoorde en behoort tot het geheim van het Noordeinde. Het laat zich echter wel denken dat de koningin allerminst gelukkig zal zijn geweest met de commotie die de doopdienst in Haagse kringen teweeg bracht. Al was zij het wellicht geheel eens met de strekking van de preek dan nog zal zij zich ongetwijfeld afgevraagd hebben of het woordgebruik niet wat tactvoller had kunnen zijn.²¹⁵ Had Gerretsen inderdaad wel voldoende oog voor het feit dat een niet gering deel van de schare niet meer vertrouwd was met het theologische gedachtegoed dat nodig was om de woorden van Paulus naar waarde te kunnen schatten. Toch zijn er enkele aanwijzingen dat de koningin aan de woorden van Gerretsen minder aanstoot heeft genomen dan in haar omgeving het geval was. De sobere aankleding van de Willemskerk en de terughoudendheid wat betreft regalia wijzen op de wens een voorrang te geven aan het kerkelijke karakter van de doopplechtigheid. Bij het afleggen van haar geloofsbelijdenis scheen zij zich geërgerd te hebben aan het te nadrukkelijk protocollaire decorum en kennelijk wilde zij dat nu voorkomen.²¹⁶ Een wens die werd begrepen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de Utrechtse Hervormde predikant G.J.A. Jonker toen deze op Koninginnedag in de Domkerk zei: ‘Wij hebben in H.M. een wijze en vrome christin, die zich de belijdenis van Christus niet schaamt, en niet alleen leeft bij het brood, maar ook bij alle woord Gods. Het was haar dan ook *een behoefte des harten* [cursivering door mij] om Haar kind te laten doopen.’²¹⁷ Het is niet onmogelijk dat in deze observatie de persoonlijke ervaring van zijn oude studievriend Gerretsen doorklinkt. Hoe het ook zij, de media meenden uit de koninklijke onderscheiding die Gerretsen na de doop ten deel viel de waardering van de koningin voor de doopdienst te mogen aflezen.²¹⁸ Overigens een argument dat geen hout sneed. De onderscheiding werd hem vòòr de doop verleend, niet zozeer als blijk van waardering maar als een passend eerbetoon voor het uitverkoren-zijn om de doop van het koningskind te verrichten.²¹⁹ De onderscheiding had dus een formele of protocollaire betekenis, al is het alleszins begrijpelijk dat de media haar zagen als blijk van waardering.

²¹⁵ H. Bakels wist in 1920 te vertellen dat volgens een ooggetuige bij de koningin de verwondering van haar gezicht af te lezen zou zijn geweest, zelfs dat zij even verbleekte, toen Gerretsen de gewraakte woorden uitsprak over de doop als een begraven worden met Christus. Bakels memoreerde dit om duidelijk te maken dat Wilhelmina niet zo orthodox zou zijn als men doorgaans dacht. Zie: Bakels, *Wij kettters*, 143-144.

²¹⁶ Fasseur, *Wilhelmina: de jonge koningin*, 131-132.

²¹⁷ ‘De feestviering op Koninginnedag’, *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 1 september 1909 2.

²¹⁸ *De Vriend des Huizes*, maandoverzicht 8 juni 1909 431 en *De Prins* 12 juni 1909 288. Wat betreft de onderscheiding, ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw, Gerretsen speldde deze, volgens de herinnering van één van zijn dochters, zijn moeder op, aan wie hij zoveel te danken had. Gerretsen, *Jeugdherinneringen*, 31.

²¹⁹ De onderscheiding werd verleend bij KB van 3 juni 1909, nr. 29. Zoals het staatsrechtelijk behoorde, kwam het KB tot stand op voorstel van de ministerraad (2 juni 1909). Gerretsen figureerde in de voordracht naast de geneesheren die de koningin bij de bevalling hadden bijgestaan voor een onderscheiding. Zie: conceptbrief van

Van meer betekenis is dan ook de benoeming van Gerretsen tot hofprediker na de dood van Van der Flier.²²⁰ Dat was overigens niet voor iedereen vanzelfsprekend geweest. Naar Gerretsen ter ore was gekomen, was er hier en daar wel degelijk aan getwijfeld.²²¹ Maar die twijfelaars hadden onvoldoende acht geslagen op enkele voortekenen van een definitieve benoeming. Zo behoorde hij op Koninginnedag, 31 augustus 1909, tot de officiële genodigden op Het Loo. Zo representeerde hij de koningin op de zendingstentoonstelling in Utrecht op 5 oktober 1909. Hij stond toen oog in oog met zijn geliefde leermeester Valeton in diens hoedanigheid van voorzitter van het Utrechtsch Zendingsgenootschap.²²² Valeton zal zijn leerling met grote dankbaarheid in diens eerbiedwaardige functie begroet hebben, want wat ging er boven de verkondiging van het evangelie?²²³

Gerretsen als dogmaticus

Gerretsen nam geen afscheid van de theologie na zijn benoeming tot hofprediker. Vlak voor de benoeming zag zijn *De val des menschen* het licht, bedoeld als een nadere uitwerking van de *Rechtvaardigmaking*.²²⁴ ‘Onversneden dogmatiek’ schreef hij aan Haspels.²²⁵ Riekte dit

de minister aan de koningin, 28 mei 1909, Kabinet 498. De onderscheiding werd gepubliceerd in de *Nederlandsche Staatscourant* 6/7 juni 1909. Het is curieus dat de onderscheiding pas zaterdag 12 juni aan Gerretsen werd verzonden omdat de directeur van het Kabinet van de Koningin twee dagen voor de doop de minister verzocht per ommekeer de versierselen van de onderscheiding hem toe te sturen. Het lag kennelijk in de bedoeling dat Gerretsen voor de doop onderscheiden zou worden, wat geheel in lijn was met de aard van de onderscheiding. Dat dit niet gebeurd is, is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat hij aan het bed gekluisterd was door een niet onschuldige ontsteking. Gerretsen, *Jeugdherinneringen*, 28.

²²⁰ Gerretsen werd met ingang van 1 februari 1910 benoemd tot hofprediker. Afschrift van benoemingsbesluit van 27 januari 1910, nr.1 en brief van de thesaurier, 28 januari, nr. 38. HGA, CG inv. nr. 27.

²²¹ ‘Gisteren kwam de definitieve benoeming tot Hofprediker. Er waren er die er aan twijfelden of het wel komen zou.’ Gerretsen aan Buytendijk, 28 januari 1910.

²²² Over de ontvangst op Het Loo schreef Gerretsen: ‘Zij is helemaal moeder, eerst moeder dan Koningin en zij schaamt zich niet dit te laten merken. Het is een zeldzame vrouw, groot door eenvoud en menselijkheid.’ Gerretsen aan Buytendijk, 10 september 1909. Wilma herinnerde zich hoe Gerretsen op Koninginnedag op Het Loo arriveerde: ‘Hare Majesteit ontving alle hoogwaardigheidsbekleders. Ze kwamen met het extra treintje dat hen tot vlak bij Het Loo bracht. Ze stapten uit te midden van een grote volksmenigte. Het was een schitterend gezicht, al deze mensen in hun prachtige uniformen, allen met de tekenen van hun waardigheid. Tussen deze mensen in groot-tenuë liep een eenvoudige dominee met een hoge hoed op, die altijd enigszins potsierlijk stond op zijn sterke vierkante kop met de felle bliksemlijn over het voorhoofd. Hij kwam regelrecht uit Noordwijk, rood verbrand door de zon en de zee. Gerretsen, de hofprediker, alles behalve ‘hoffähig’.’ Wilma, *Het heilig wonder van mijn leven* 49. Over de zendingstentoonstelling schreef Gerretsen: ‘Dinsdag moet ik de Koningin in Utrecht op zendingstentoonstelling vertegenwoordigen en moet haar groet overbrengen aan het bestuur. Wat gek toch dat ik zulke dingen doen moet. Ik kom in rok, Leeuw op de borst, en word voor allen aangesproken. Ik kan er nogal klein onder blijven. Wat is de buitenzijde van deze dingen toch gering.’ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1909. Zie voor Valeton en de zending: S.C. van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending: Oegstgeest, 1897-1842* (Den Haag 1982).

²²³ Zie voor Valetons waardering van het predikantschap: F.G.M. Broeyer, ‘Valetons kerkbesef in het licht van zijn correspondentie’, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 20 (1985) 11-14.

²²⁴ ‘Toch had ik een interessante winter. Ik kwam op dogmatisch terrein tot grotere klaarheid en ben nu van plan eenige dogmatische fragmenten als aanvulling op mijn ‘Paulus’ te geven.’ Gerretsen aan Buytendijk, 9 april 1908. Zie ook voorwoord van de *De val des menschen*: ‘Reeds lang bestond bij mij het voornemen, een

niet naar Bavinck? Daar was Gerretsen zich terdege van bewust zoals blijkt uit zijn toevoeging ‘De la Saussaye zal er over meesmuilen, maar niet tegen blaffen, ni fallor.’²²⁶ Uit een eerdere brief aan Haspels blijkt dat het Gerretsen om meer was te doen dan kerkelijke leer. Hij hoopte dat zijn dogmatisch onderzoek zou kunnen bijdragen tot het vinden van oplossingen voor de problemen die zijn tijd teisterden.²²⁷ Deze doelstelling, die te typeren zou zijn als *Existenzerhellung*, was het *Leitmotiv* van zijn dogmatisch werk. Hij werd dan ook niet gedreven door verlangen naar systematische ontvouwing: ‘Ik heb de hartstocht der volledigheid niet’.²²⁸ Gerretsen typeerde zijn werk als dogmatische ‘fragmenten’ die, zoals gezegd, voortkwamen uit de nood der tijden.²²⁹

Maar waarom dan toch van dogmatiek gesproken als dat het misverstand kon oproepen als zou het gaan om de kerkelijke leer?²³⁰ Het ging Gerretsen in zijn dogmatiek ook om de leer, maar dan niet alleen om haar relevantie voor de kerk, maar ook om de relevantie van christelijke geloofswaarheden voor de wereld in het algemeen. Hij wilde de universele betekenis van de Opstanding van Jezus als de centrale gebeurtenis uit de wereldgeschiedenis aantonen. J.G.W. Goedhard sprak dan ook van een program dat Gerretsen als dogmaticus voor ogen gestaan zou hebben.²³¹ Een program dat niet ontbloomt was van apologetische intenties, in de zin van het zichtbaar maken van de rationaliteit van de heilsfeiten.²³² Niet dat

dogmatische aanvulling te geven van mijn ‘Rechtvaardigmaking bij Paulus.’ Tot nu toe kwam het er niet van. Het hier volgende geschrift is een poging om de leemte, die een boek als mijn *Rechtvaardigmaking* aankleven moet, aan te vullen.’ Gerretsen had reeds in 1907 het plan om over het leerstuk van de val te schrijven, maar door de drukte van het predikantschap kwam het er maar niet van: ‘Wat mij betreft, ik ben aan het braaf worden. Ik word een dagloner. Ik heb mij naar den gang v.h. werk in een groote stad geschikt en doe braaf mijn best. Van werken komt niet veel of niets. *Ik heb allerlei stukken in mijn hoofd. Ik wil schrijven over de val des menschen en aantonen, dat dat de eenige oplossing is van het zedelijk probleem, waarin we verkeeren.*’ [cursivering door mij] Gerretsen aan Haspels, 15 november 1907, CH.

²²⁵ Gerretsen aan Haspels, 28 februari 1909, CH.

²²⁶ Gerretsen aan Haspels, 28 februari 1909, CH.

²²⁷ In meer algemene zin formuleerde Gerretsen dogmatiek als de uitdrukking van geloofsleven. Zie: referaat van Gerretsen over de rechtvaardigmaking voor de jaarvergadering van de Nederlandsche Predikantenvereening in 1903. Typoscript van het manuscript is in het bezit van de auteur. Enige jaren later liet hij zich op een bijbelcursus als volgt uit: ‘Een dogma kan zijn iets dat overgenomen is, iets dat men nà zegt. Als een dogma iets is wat men overgenomen heeft, beteekent het niets. Maar het dogma kan ook zijn de aanduiding, de uitdrukking van een innerlijken, geestelijken staat.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 30.

²²⁸ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

²²⁹ *De val des menschen* en *Christologie* presenteerde Gerretsen beide als een ‘dogmatisch fragment’.

²³⁰ Een soortgelijk verschijnsel deed zich voor bij La Saussaye die zich nadrukkelijk als een empirisch theoloog beschouwde als reactie op wat hij zag als usurpatie van ‘empirisch’ door de empiricisten.

²³¹ ‘Kon men zich dan iets denken, dat duidelijker getuigde van geloof en leven dan dit geestelijk programma [...]. Een program ligt er in het woord over de Opstanding, dat vanuit de waarheid der Opstanding de geheele Christelijke levensleer nieuw konden worden opgebouwd.’ Goedhard. ‘In memoriam dr. J.H. Gerretsen’, 82-83. Zie ook: Goedhard, ‘Schets van dr. J.H. Gerretsen’s theologie’, 7-8.

²³² ‘Door aldus de ethische noodzakelijkheid van de Opstanding aan te wijzen, zal tevens de beste apologie voor de waarheid der Opstanding worden geleverd. Alle apologie heeft waarde, voor zoover zij aantoonst dat het Christelijk geloof ten slotte uitloopt op, noodzakelijk samenhangt met een algemeen erkend zedelijk principe.’ Gerretsen, *Het goed recht der ethische richting*, 37-38.

men daardoor tot geloof zou komen, dat was van een andere orde. Een rationaliteit die niet alleen in de hemel gold, maar voor de aarde bestemd was ‘In Christus, die de waarheid is, te gelooven, kan en mag nooit ten koste gaan van eenige waarheid op eenig ander terrein.’²³³ De Opstanding bracht in zijn ogen een copernicaanse wending teweeg, een *Umwertung aller Werte* die hij in al zijn consequenties wilde doordenken.²³⁴ Daarom kon men in de ogen van Gerretsen alleen spreken van theologie voor zover zij uitging van de Opstanding.²³⁵ Het bracht hem verder tot het besef dat als de Opstanding de ‘natuurlijke’ gang van zaken in het leven representeerde, ziekte en dood niet anders dan als ‘onnatuurlijk’ gezien konden worden.²³⁶ Consequent doorgedacht leidde dit tot de paradoxale conclusie dat de Opstanding niet het eigenlijke wonder was, maar de dood van Jezus.²³⁷ Deze omkering was het eigenlijke *Anliegen* van zijn dogmatische verkenningen.

Ook als dogmaticus wilde Gerretsen als onderzoeker te werk gaan, niet gehinderd door kerkelijke en bijbelse overlevering. Dat valt onder meer op te maken uit een curieuze opmerking aan het slot van *De val des menschen*. Vrij geïnterpreteerd, stelde hij dat zijn dogmatisch onderzoek geleid had tot de conclusie dat er ooit iets fundamenteel mis was gegaan in Gods schepping dat zich nog steeds deed gelden. Deze conclusie die door Genesis werd bevestigd: Adams val die hem en zijn nakomelingen van God vervreemd hadden. Maar Gerretsen ging nog een stap verder: ook als de bijbel over Adams val gezwegen had, dan kon op grond van de Opstanding niet anders dan tot de Val geconcludeerd worden:

‘Ook indien hij [de val van Adam] in Gen III en Rom V niet ware genoemd, zou een scherp dogmatisch denken tot de gevolgtrekking moeten komen, dat er een eerste overtreding van den eersten mensch is geweest, waardoor geheel de ontwikkeling van het menselijk geslacht wordt beheerscht.’²³⁸

Gerretsen bleek in zijn onderzoek niet uitgegaan te zijn van Genesis als een gegeven, maar als een hypothese die haar grond vond in de reële ervaring van de Opstanding. Zo lijkt de gedachtegang van Gerretsen te zijn. Deze volgorde was typisch voor de ethische theologie,

²³³ Gerretsen, *Waar het om gaat*, 13.

²³⁴ Dit alomvattende program werd goed getroffen door de uitspraak van de Engelse theoloog John Cairns die Goedhard citeerde met betrekking tot de theologie van Gerretsen: ‘re-thinking everything in the terms of the resurrection’. Goedhard, ‘Schets van dr J.H. Gerretsen’s theologie’, 7.

²³⁵ Gerretsen, *Het goed recht der ethische richting*, 36.

²³⁶ ‘Maar er is nog zooveel te overwinnen! Ook de dood moet overwonnen worden. [...] Doch wie wil iets weten van deze dingen. Men vindt dood en krankheid natuurlijk, ik niet!’ Gerretsen aan Wilma, ongedateerd, vermoedelijk 1913.

²³⁷ ‘De dood van Jezus is het wonder, de Opstanding niet.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 1. Zie eveneens: ‘Het wonder is niet dat Jezus is opgestaan. Dat is heel natuurlijk krachtens de zedelijke wetten. Het wonder is dat Hij gestorven is. Jezus die absoluut niet met de dood te maken had.’ Gerretsen, *Inleiding over de Opstanding* (1910) VII, 77-78.

²³⁸ Gerretsen, *De val des menschen*, 75.

meende hij: ‘Het verschil tusschen de gereformeerde en de ethische theologie ligt in de methode. De manier van uitwerken is verschillend. De ethische manier van dogmatiek is dat men uitgaat van de Opstanding en door den Opstanding komt tot den Val.’²³⁹ De Zondeval was niet het ‘oerfeit’ maar de Opstanding.²⁴⁰

Naar Gerretsen meende, kon het boek Genesis de bewijslast van Adams val niet dragen bij de toenmalige stand van de wetenschap.²⁴¹ Dat hoefde ook niet als men van de actualiteit van de Opstanding uitging en niet van een gebeurtenis uit een ver verleden. Ook bij La Saussaye leefde de opvatting dat de bijbel als bron van openbaring secundair was aan de geloofservaring:

‘Al bestond er geen Genesis III in den bijbel, toch zou het feit der verzoening ons leiden tot de ontdekking, dat de oorzaak van de zonde ligt in den vrijen wil van een eersten mensch.’²⁴²

Genesis was in de ogen van Gerretsen de literaire uitdrukking van de realiteit dat er iets fundamenteel mis was in de verhouding tussen God en mens.²⁴³ Het was aan de dogmatiek om vanuit de Opstanding retrospectief de rationaliteit van het leerstuk van de zondeval aan te tonen. Voor Gerretsen was het hierbij minder te doen om de historiciteit van de zondeval dan om haar actuele realiteit als ‘ethisch defect’ in de schepping.²⁴⁴ Hij maakte dus als het ware een dogmatische *bypass* om de aan de voor hem doodlopende weg van

²³⁹ Gerretsen, *Inleiding over de Opstanding* (1910) VII, 85.

²⁴⁰ Gerretsen noemde Opstanding een ‘oerfeit’ om enerzijds haar fundamentele karakter en anderzijds haar realiteit te benadrukken. Gerretsen, *Christologie* 28. Zie voor de doorwerking en waardering van deze bepaling: W.J. Aalders, *De Incarnatie* (Groningen-Den Haag-Batavia 1933) 286. Het evocatieve effect van ‘oerfeit’ lijkt me te vergelijken met dat van ‘oerknal’. Ook een ander aspect scheen mee te spelen in het gebruik van de term ‘oerfeit’. Gerretsen leek de gebeurtenis van de Opstanding in kwalitatieve zin te willen onderscheiden van het factische van historische of empirische feiten. Het besef van een kwalitatief verschil tussen tijd en eeuwigheid was al vroeg aanwezig zijn denken: ‘[...] in het geestelijk leven is nooit feit maar altijd daad. D.w.z. iets wat is zet zich altijd voort. [...] Maar eeuwig is wat grond van bestaan in zich heeft is.’ Gerretsen aan Buytendijk, 28 december 1899.

²⁴¹ ‘[...] het [is] onmogelijk Gen. III eenvoudig als locus probans voor de waarheid van den val aan te halen. In vroeger tijd was dat mogelijk. Bij den tegenwoordigen stand der wetenschap gaat dit niet meer.’ Gerretsen, *De val des menschen*, 10-11.

²⁴² La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 267.

²⁴³ ‘Zoo is het mogelijk, dat Gen. III niets anders is dan een beschrijving in zinnebeeldigen vorm van de wijze waarop een mensch in het algemeen tot zonde komt. Misschien is Gen. III niets anders dan een stuk overlevering, van elders tot Israël gekomen, en Jahvistisch omgestempeld. Allerlei mogelijkheden bestaan hier.’ Gerretsen, *De val des menschen*, 10.

²⁴⁴ Uit het bovenstaand moge blijken dat de notie van een herschepping te diep verankerd was in het denken van Gerretsen om aan de suggestie van Kirsopp Lake, dat Gerretsen deze notie van een Duitse dokter zou hebben overgenomen, enige geloofwaardigheid te schenken. Zie: Van Driel, *Dienaar van twee heren: het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* [diss. Leiden] (Kampen 2005) 363 noot 63. Bovendien blijkt de notie van een herschepping Gerretsen al in 1904 bezig te hebben gehouden: ‘Gods werk in deze wereld is geen nieuwe schepping naast de oude maar herschepping.’ Gerretsen aan Buytendijk, 5 januari 1904. Nog veel eerder, in 1899, kon hij niet geloven in de schepping als een scheppingsmoment, een eenmalige gebeurtenis: ‘Van een schepping die op een goede morgen begonnen zou zijn, begrijp ik niets.’ Gerretsen aan Buytendijk, 28 december 1899.

biblicisme te ontkomen. Het is overigens wederom opmerkelijk dat La Saussaye ook in dit opzicht al tot een soortgelijke slotsom kwam:

‘Welnu, ik herhaal het, dit gansche zamenstel van leeringen, uitgaande van den zondeval, zich ontwikkelende in Israëls roeping en afzondering, in zijne wetgeving en profetie, en in het Messiasbegrip voltooid, is een hypothese, maar ik vraag u, of zij geene hypothese is, die den sleutel bevat van alle raadselen der mensheid [...]?’²⁴⁵

Overigens komt de term hypothese, anders dan in zijn overige dogmatische werk, niet voor in *De val des menschen*. In kleine kring heeft Gerretsen eens verklaard waarom hij dat gedaan had. Zou hij Adams val als een hypothese voorgesteld hebben, dan zouden zijn tegenstanders dat aangegrepen hebben om hem van ongeloof te betichten, zo luidde zijn verklaring.²⁴⁶ Evenals in *Micronius* was het aan de lezer om zijn methode te ontdekken. Uit de literatuur blijkt dat het in geen van beide gevallen ooit gebeurd is. Ook in de dogmatiek bleek voor Gerretsen niet de bijbel maar het geloof als kenbron het primaat te hebben. Wellicht zou de conclusie kunnen luiden dat hij dogmatiek zag als een discipline die door zelfstandig en oorspronkelijk onderzoek tot inzichten leidde die bevestigden waarvan de bijbel op zijn eigen wijze getuigde.²⁴⁷

Deze zelfstandigheid releveerde Gerretsen twee jaar later ook in zijn tweede dogmatische studie *Christologie*.²⁴⁸ In het voorwoord benadrukte hij dat hij zich geheel en al had laten leiden door het ethische beginsel. Geen enkel kerkelijk standpunt verdedigde hij, ook niet *mirabele dictu* dat van de ethische richting. Was dit laatste wellicht ironisch bedoeld? Hoe dan ook, hier kwam weer eens het verschil tussen ethisch als richting en als beginsel boven.

²⁴⁵ La Saussaye, *Leven en Rigting*, 77.

²⁴⁶ Naar aanleiding van zijn studie *De val des menschen* merkte Gerretsen op: ‘De toestand van volkomenheid is er eigenlijk nooit geweest. En toch is hij er geweest. Het is een hypothese. De val is een hypothetisch leerstuk. In mijn boekje over den val des menschen heb ik dit zòd niet gezegd. Men zou het licht hebben misverstaan. Als iets hypothetisch bestaat, dan bestaat het eigenlijk niet. Mijne tegenstanders zouden er uit hebben kunnen afleiden, dat ik niet geloof in ’s menschen val en hierin een strop hebben gevonden om mij aan op te hangen.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1910) VI, 79. Uit dit citaat blijkt dat zijn tegenstanders vooral in orthodoxe hoek te vinden waren.

²⁴⁷ Wat betreft de oorspronkelijkheid van de dogmaticus is de volgende observatie van Cramer niet zonder betekenis: ‘Mijns inziens is onze theologie erg aan het ontaarden. Men heeft geen *oorspronkelijke* mening meer, maar leest allerlei geschriften en trekt dan na lezing zijn eigen conclusies. Waar blijft de frisse kijk op de dingen? Vandaar dat al die tegenwoordige geschriften mij zo weinig zeggen en voor mij grotendeels vermoeiing des geestes zijn. Zo b.v. Aalders wiens uitgebreide kennis ik bewonder, maar bij wie ik geen *oorspronkelijkheid* vindt.’ [cursivering door mij] J.A. Cramer aan O. Noordmans, 10 september 1940, *Brieven* IX B648. Dat Gerretsen over de theologie van Cramer sprak als *zijn* theologie lijkt in het licht van voornoemde opmerking van Cramer relif te krijgen. ‘Zijn’ zou hier gelezen kunnen worden als ‘zelfstandig’ en ‘oorspronkelijk’. Zie: Gerretsen aan Buytendijk, 4 februari 1907. ‘Zelfstandigheid’ in wetenschappelijk onderzoek werd in de tijd van Gerretsen en Cramer van van groot belang geacht. Bij de academische voordrachten van Gerretsen bleek dat bijvoorbeeld. In ethische kring was ‘oorspronkelijkheid’ eveneens hoog genoteerd, getuige de waarderingen die Gerretsen bijvoorbeeld van de zijde van Daubanton en La Saussaye jr. voor zijn *Rechtvaardigmaking* ontving.

²⁴⁸ Gerretsen, *Christologie*, 1.

Speculatief denker

Wat zich in de *De val des menschen* al voordeed, een extrapolerend denken vanuit de Opstanding, nam in de *Christologie* speculatieve vormen aan. Deze studie eindigde in biologische en kosmologische beschouwingen die niet alleen de grenzen van de kerkelijke leer ver te buiten gingen, maar ook traditionele leerstukken, zoals de *creatio ex nihilo*, van de hand wezen. ‘Niet alleen de schepping van onze wereld, maar van het gansche zichtbare heelal is een ‘creatio secunda, geen creatio prima’.²⁴⁹ In atomaire constellaties zag hij geestelijke krachten die de chaos trachtten te beteugelen.²⁵⁰ Op macro- en op microniveau meende Gerretsen dezelfde verschijnselen te kunnen waarnemen: attractie en repulsie, attractie als Gods scheppende macht, ‘waardoor groeperingen [massa’s] in middelpunten, d.i. de omzetting van het Chaotische tot het Kosmische wordt bewerkt’ en repulsie als destructieve krachten.²⁵¹ Hij kwam zelfs tot de verrassende conclusie dat het antropocentrische wereldbeeld bij nader inzien toch enig recht van spreken had, aangezien bij het aantreden van de mens in zijn hoedanigheid van persoon op het wereldtoneel de intentie van Gods heilsplan zichtbaar werd.²⁵² De mens als potentiële medewerker of medestrijder Gods.²⁵³ Dat had Gerretsen al eerder, in *De val des menschen*, geopperd, toen hij sprak van de

²⁴⁹ Gerretsen, *Christologie*, 104.

²⁵⁰ Gerretsen bleek op de hoogte te zijn van de laatste ontwikkelingen in de natuurwetenschappen en wiskunde. Zo verwees hij bijvoorbeeld voor de atomaire natuurkunde naar Lorentz. Of hij op de hoogte was van het atoommodel dat de Engelse natuurkundige Ernest Rutherford omstreeks 1910 ontwierp dat de kenmerken had van een micro-zonnestelsel, een kern met neutronen als planeten, is niet zeker. Opmerkelijk is nu evenwel dat dit atoommodel - evenals bij Gerretsen het geval - was, gezien kon worden als een spiegelbeeld van het zonnestelsel, zoals de historicus H.W. von der Dunk het uitdrukte: ‘[...] een atoommodel [...], waarbij deze kleinset bekende (ondeelbare=atomaire) eenheid een spiegelbeeld van de grootste eenheid van het zonnestelsel [...] te zien gaf.’ H.W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel: over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2000) I 312.

²⁵¹ Gerretsen, *Christologie*, 104.

²⁵² Voorzichtigheidshalve sprak Gerretsen van ‘Naschrift’ waarmee hij zijn beschouwingen enigszins relativeerde in het besef dat zij als te speculatief over zouden kunnen komen en een steen des aanstoots zouden kunnen zijn. In feite, zo schreef hij aan Wilma, waren het deze gedachten waar het in zijn *Christologie* op aankwam: ‘Men wil het duivelsche niet als achtergrond van deze wereld erkennen - maar toch is het zoo. Men valt algemeen over dat chaotische in mijn boek, dat slot. En juist in dit chaotische en in dat slot zit het. Ik denk dat over vijf en twintig jaren juist dit zal zijn geaccepteerd.’ Gerretsen aan Wilma, 11 april 1911. Gerretsen had geen ongelijk met zijn voorspelling blijkens wat Van der Leeuw in 1933 schreef: ‘Toen ik als theologische student eens bij mijn leermeester Gerretsen kwam en hij ons aan de tand gevoeld had, zeide hij tenslotte: jullie gelooft nu heel behoorlijk in God. Maar als het goed zal zijn, moet je ook nog in de duivel gaan gelooven. Ik vond dat toen aardig, maar dwaas. Ik vind het nu helemaal niet aardig meer, maar juist. Hij voor wien de woorden hel en duivel geen beteekenis hebben, heeft noch de diepte van het leven noch die van Gods liefde gepeild.’ Van der Leeuw, *Dogmatische brieven*, 86. De enige die Gerretsen naar eigen zeggen werkelijk begreep was de Zuidduitse theoloog Christoph Blumhardt. ‘In Bad Boll ontmoette ik den jongen Blumhardt, die nu reeds 72 jaren is, een bijna volmaakte geestverwant. Ik had hem nog iets dieper willen hebben, maar overigens was het mij een verkwikking iemand te ontdekken, die de dingen zag, zooals ik ze zie. Vooral trof mij de diepe overtuiging van de Mächte der Finsternis.’ Gerretsen aan Wilma, 6 augustus 1914.

²⁵³ In de brieven aan Wilma komt de rol van de mens als Gods medewerker en medestrijder gedurig aan de orde.

mens als ‘persoon geworden materie’.²⁵⁴ ‘Persoon’ wilde bij hem zeggen: zelfbewust wezen, wiens vermogen om gewetensvol te leven van transcendente oorsprong is.²⁵⁵ ‘In den mensch’, zo schreef hij, ‘wordt de natuur zich bewust van haar bestaan. In den mensch denkt, voelt en handelt de natuur.’²⁵⁶ Ook in de *Rechtvaardigmaking* is daarvan al een aanzet te vinden als Gerretsen spreekt over de verzoening tussen God en de wereld als basis voor de individuele verzoening tussen God en mens.²⁵⁷

Wat in de *Christologie* nog een aanhangsel van de dogmatische studie was, bracht Gerretsen enkele jaren later in de brochure *God en de materieële wereld* (1915) als een zelfstandig thema naar voren.²⁵⁸ Het raakte aan vragen die buiten het traditionele kader van de theologie lagen en die hem op het terrein van andere disciplines brachten. Uit de verwijzingen blijkt dat hij zich grondig had georiënteerd in de natuurwetenschappen, filosofie en psychologie.²⁵⁹

Wetenschappelijke attitude

Als rode draad loopt vanaf *Florentius Radewijns* tot aan *God en de materieële wereld* de wetenschappelijke attitude die Gerretsen van zichzelf eiste. De werkelijkheid moest voor zich spreken, mocht niet gehinderd worden door welk a priori dan ook: ‘De wetenschappelijke man is als de fotograaf, die de dingen neemt en hebben wil zooals ze in zich zelve zijn.’²⁶⁰ Wetenschappelijk is die methode die een hypothese stelt en die door de feiten laat verifiëren. Wil de theologie wetenschappelijk zijn, dan moet ze op deze wijze te werk gaan om de rationaliteit van het geloof op te sporen, zo luidde het credo in zijn eerste theologische werk, *Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus* uit 1892.²⁶¹ Ook in de *Rechtvaardigmaking*

²⁵⁴ Gerretsen, *De val des menschen*, 65-67.

²⁵⁵ Gerretsen, *De val des menschen*, 19-20. Tenslotte: ‘[...] opgemerkt zij, dat wij Dr. J.H. Gerretsen met grote eerbied noemen, wijl in Nederland geen ander van zijn tijdgenoten op zulk een geweldige en beklemmende wijze als mens en als theoloog met het duistere raadsel van zondeval en erfzonde geworsteld heeft als deze diepe geest. Gelijk voor Kierkegaard was deze dogmatische locus hem tot een persoonlijk kruis en tot aanvechting geworden, en zijn strijd was zwaar.’ J.M. Hasselaar, *Erfzonde en vrijheid* [diss. Leiden] (Den Haag 1953) 30.

²⁵⁶ Gerretsen, *De val des menschen*, 65.

²⁵⁷ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 104-106.

²⁵⁸ Gerretsen, *God en de materieële wereld*. Blijkens een aankondiging van de uitgever luidde de titel aanvankelijk: *Het geloof in God en de materieële wereld* en was de brochure bedoeld als aanvulling op zijn verhandeling over de *Christian Science* uit 1915. Zie eveneens pagina 21 noot 1 van *God en de materieële wereld*.

²⁵⁹ Dat blijkt niet alleen uit het betoog zelf, maar ook uit de literatuurverwijzingen. Gerretsen verwees bijvoorbeeld naar het in die tijd veel gelezen en bestudeerde standaardwerk van H.S. Chamberlain, *Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (München 1899¹). Dat gold ook voor R.K. Duncan, *The new knowledge: a popular account of the new physics and new chemistry in relation to the new theory of matter* (Londen 1907¹) en G. le Bon, *La naissance et l'évanouissement de la matière* (Parijs 1908¹). Wat betreft Nederland waren het E.J. Enklaar, G. Heymans en J.P. Kuenen die geciteerd werden.

²⁶⁰ Gerretsen, *Schrijfcritiek*¹, 12.

²⁶¹ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus*, 6.

uit 1905 speelden hypothese en verificatie een wezenlijke rol.²⁶² Zijn laatste werk, *God en materieële wereld*, is daarentegen eigenlijk niet meer dan de formulering van een uiterste hypothese teneinde een plausibele of redelijke oplossing te vinden voor het raadsel van het lijden in Gods schepping.

Men zou verwachten dat, waar Gerretsen als theoloog zich zo in de breedte leek te verliezen, hij zijn theologische uitgangspunt, de Opstanding, zou relativieren. Dat bleek niet het geval. De Opstanding bleef de spil van zijn theologie, de enige voorwaarde om de empirische werkelijkheid in religieuze zin te doorgronden. ‘Wat zijn er weinigen, die in Paschen gelooven, d.i. in een overwinning die doorgaat tot den uitersten levensrand, d.i. tot in de materiële sfeer’, schreef hij in 1914 aan Wilma.²⁶³ Hij was ongelukkig dat de jongere generatie het geloof liet opgaan in algemene religiositeit: ‘Er is een ijzige richting onder vele jonge mensen (ernstige!²⁶⁴) om nl. de historiciteit van Jezus te ontkennen.’²⁶⁵ Hij was teleurgesteld ook La Saussaye jr. deze richting op te zien gaan, toen hij hem hoorde spreken op een NCSV-conferentie: ‘De la Saussaye was zwak - hij heeft moeite het onderscheid te blijven zien tusschen het algemeen religieuze en het Christelijke. Men gaat niet uit van de Opstanding.’²⁶⁶

Worsteling met de engel

Waarom zou Gerretsen hier van ‘ijzig’ gesproken hebben? Waarschijnlijk omdat hij zich niets kon voorstellen bij een God in de verre hemel, een God met wie niet te praten, te redetwisten viel, kortom die als mens niet te kennen was. Goddank, zo leek zijn gedachtengang, was God als God te kennen.²⁶⁷ Dat was wellicht de centrale gedachte van het ethische beginsel: God

²⁶² ‘Hypothese en verificatie zijn de middelen van onderzoek, waarvan wij een ruim gebruik moeten maken.’ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking door het geloof bij Paulus*, 2.

²⁶³ Gerretsen aan Wilma, 24 april 1914.

²⁶⁴ Ernstig was voor Gerretsen meer dan een gevoelsstemming, het had ethische connotaties zoals eerlijk, oprecht en ongeveinsd. Het was het tegendeel van frivool, huichelachtig, egocentrisch en manipulatief. Zo sprak Gerretsen bijvoorbeeld van ‘ernstig modernisme’ dat voortkwam uit teleurstelling over een onoprechte orthodoxie. ‘Nu is er voor mijn gevoel tweeërlei modernisme: ernstig modernisme hieruit geboren dat orthodoxie in haar leer noch leven voldoet aan de rechtmatige eischen die men haar stellen kan en moet, en sociëteitsmodernisme, een theorie om de praktijk te dekken en te rechtvaardigen: laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij.’ Gerretsen aan Buytendijk, 3 februari 1901.

²⁶⁵ Gerretsen aan Wilma, 22 februari 1913.

²⁶⁶ Gerretsen aan Wilma, ongedateerd. Zou Gerretsen misschien op deze conferentie opgemerkt hebben dat La Saussaye sr. het niet zo erg vond als men niet bekeerd was, zolang men het tijdschrift *Onze eeuw* maar las. Zie: M. van Rhijn, ‘In memoriam’, in: *Gezamenlijke Geschriften van dr. Is. van Dijk* VI, 48. Geciteerd in: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 191.

²⁶⁷ God is God was het credo van Gerretsen en dat werd in 1923 op zijn graf aangebracht. Voor Van der Leeuw wilde dit credo zeggen dat ethisch voor Gerretsen, evenals voor Gunning een sterk theocentrisch karakter had: ‘Waar vinden we een sterker besef van het theocentrisch karakter van het geloof, dan bij den man op wiens graf staat: God is God, bij Gerretsen?’ G. van der Leeuw, ‘Zijn we nog ethisch?’, in: *Jaarboek der Ethische Vereeniging* 1927-1928 43. En elders: ‘God is God, het woord, dat op het graf van Dr. J.H. Gerretsen gebeiteld

kan gekend worden omdat Hij zich op aarde geopenbaard heeft. Ethisch wilde zeggen: deze mogelijkheid als realiteit te erkennen, daar naar te leven en naar te denken.

God te kennen, daar was Gerretsen met zijn hele hart en met zijn hele verstand op gericht. Als de kinderen Gerretsen hun vader door de duinen van Noordwijk zagen dwalen, placht hun moeder te zeggen dat hij met God wandelde. Was het wel wandelen? Gerretsen wilde misschien wel wandelen maar dat lag niet in zijn aard.²⁶⁸ Het was meer een worsteling, een niet aflatende worsteling om God God te laten zijn in een wereld die Hem weersprak.

staat, zou men ook boven de dialectische theologie kunnen schrijven. Zij staat lijnrecht tegenover alle saecularisatie. Zij begint weer aan het andere einde, het einde, waar ook Augustinus, en Thomas, Luther en Calvijn begonnen.’ G. van der Leeuw, *Balans van het christendom* (Amsterdam 1940) 79-80.

²⁶⁸ Aan Haspels schreef hij ooit: ‘Laten we toch niet met het automobilisme meedoen, maar naar Gods bedoeling “wandelen”.’ Gerretsen aan Haspels, 30 augustus 1899, CH. Wat betreft zijn strijdvaardigheid: ‘Wij willen gedurig weglopen, gooien het geweer neer en zeggen, dat het genoeg is. Wij zijn er niet genoeg van doordrongen, dat wij hier op de wereld aan het oorlogen zijn, de oorlogen des Heeren. Wij willen onder een vijgenboom of granaatboom gaan zitten en den Heer prijzen voor zijne menigvuldige goedertierenheden. Dat is zoo wat het Christendom. Maar het echte Christendom is anders, het is krijgsveld: militia.’ Gerretsen aan Wilma, 4 september 1911.